

M&L

Restauratie van het huis "De Grote Mortier" te Brugge

BVBA SEYNHAEVE

Algemene Bouwwerken & Restauratie

Bruggesteenvweg 143, 8830 GITS Tel. (051) 22 71 51 - Fax (051) 21 06 40

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Bestuur Monumenten en Landschappen.
Afdeling Pers & Voorlichting.
Markiesstraat 1, 1000 Brussel.
Tel. (02) 507 42 57.
Eindredactie : M.M. Celis.
Productie en promotie : L. Tack.
Zetwerk en secretariaat : D. Torbeyns.
Vormgeving : M.M. Celis + L. Tack.

Redactiecomité

Voorzitter : E. Goedleven.
Leden :
H. Craeybeckx (voorzitter K.C.M.L.),
F. Vanderputte (Diensten van de Secretaris-
Generaal),
A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M. Celis,
M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, P. Lagaisse, A. Malliet,
L. Tack, S. Van Aerschot,
Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt.

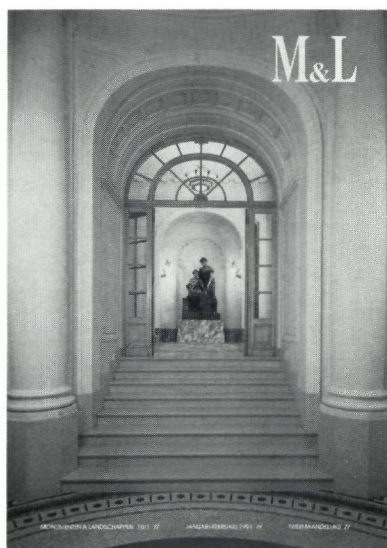
Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel. (050) 36 25 89.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel. (050) 33 12 35

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
Bestuur Monumenten en Landschappen

ISSN 0770-4948 • 10^e jaargang Nr. 1 • januari-februari 1991

Inhoud

Generiek	3
10 jaar M&L. Boegbeeld en Troetelkind van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen	14
E. Goedleven, B.M.L.	
De restauratie van het huis De Groote Mortier, in Brugge	16
Jean-Pierre Esther, Brugse Dienst voor monumentenzorg en Stadsvernieuwing en Miek Goossens, B.M.L. m.m.v. Pascal Stroobant, architect	
Over het ontstaan en de restauratie-renovatie van het ASLK-Directiegebouw te Brussel	25
Guido J. Bral, kunsthistoricus	
De restauratie van het monumentale poortgebouw Veemarkt – hoek Zwartzusterstraat, te Antwerpen	41
Joke Bungeneers, archeoloog; Sander Peters, beeldhouwer-restaurateur; Rutger Steenmeijer, architect en restauratie-deskundige; Jan Van Damme, kunsthistoricus; Linda Van Dijck, kunsthistoricus-restaurateur en Johan Veeckman, archeoloog	
Summary	59
M&L Binnenkrant	

Abonnementsvoorwaarden 1991

België : 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen : 950 fr.
Buitenland : 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
470-0278201-29 van Monumenten & Landschappen, Markiesstraat 1,
1000 Brussel met vermelding „M&L-jaarabonnement 1991”.
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

De eerste en
tweede vestibule
van het A.S.L.K.-
Directiegebouw,
te Brussel
(foto G. Charlier)

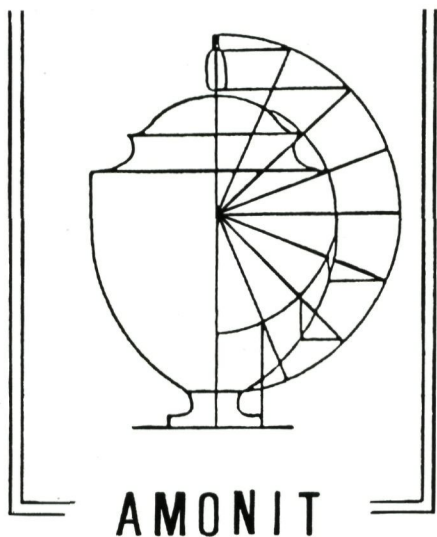
MINISTERIE
VAN DE
VLAAMSE
GEMEENSCHAP

ONZICHTBAAR RESTAUREREN VAN STEEN

met een

VOLLEDIG MINERALE RESTAURATIEMORTEL

Samengesteld uit :

GEBROKEN NATUURSTEEN EN MINERAAL BINDMIDDEL

Onderscheidt zich door :

- volkomen krimprijke doorharding
- zeer gemakkelijke verwerking
- niet van echt te onderscheiden kleur- en textuurgelijkheid
- even kleurvast als steen
- perfecte aanhechting
- net zo duurzaam als steen

AMONIT N.V.

VISPLUK 27 - VORSELAAR B 2290

Tel. 32 14 50 03 24 - Fax 32 14 50 03 23

REWAH n.v.

VOCHTWERING & INSTANDHOUDING VAN GEVELS

- Chemisch reinigen van de ondergrond
- Waterafstotend maken met WTCB-goedgekeurde produkten
- Versterken van de verzande ondergrond

Wij helpen u vrijblijvend aan het gepaste advies.

Nijverheidsweg 24

2240 Zandhoven

Tel. (03) 485 55 33

GENERIEK

10 jaar M&L

Honderdentien maand en zowat drieduizend tweehonderd bedrukte pagina's terug startte een ongebruikelijk maar hoopvol gestemd initiatief van een – sindsdien maar nauwelijks gewijzigde – M&L redactie. Bij dit eerste jubileumnummer blikt haar voorzitter, Edgard Goedleven, tevreden terug op de voorbije negen jaargangen.

M&L
M&L
M&L

Dits in den Grooten Mortier

Niet alle monumenten dragen even stijlvol de littekens van hun hoge ouderdom. In oorsprong 15de-eeuws en gotisch, en bij herhaalde 19de-eeuwse verbouwingen ondermeer opgesmukt met een origineel neo-rennaissance interieur, vormt het Brugse reiehuis hierop een gelukkige uitzondering. De gecombineerde aandacht van Jean-Pierre Esther, Pascal Stroobant en Miek Goossens ging bij de jongste gevelrestauratie dan ook uitdrukkelijk naar een respectvolle bestendiging van een historisch gegroeide situatie.

Hôtel Bey-Cham

Aanvankelijk gehuisvest aan de Brusselse Eikstraat, later ruim twee decennia lang gevestigd in een eigen pand aan het De Brouckèreplein, zou de Algemene Spaar- en Lijfrentekas in 1893 voortaan haar intrek nemen in de alombekende hoofdzetel aan de Wolvengracht. Dat deze eerste nieuwe gebouwen van Henri Beyaert en Alban Chambon, ruim een eeuw later, aan enige opfrissing toe waren hoeft nauwelijks betoog. Toch is de herontdekte luister van het Directie-hoekgebouw in ruime mate toe te schrijven aan de geïnspireerde inzet van Guido Jan Bral.

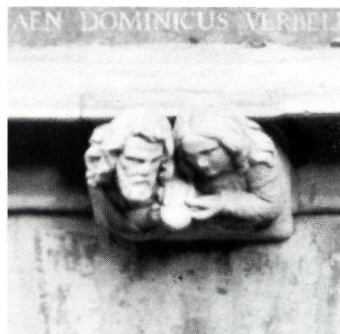

Een constigh ende godvrucht werck

Weliswaar nog steeds "meer gelyck... aan den inganck van een uytspanninge als van een kercke", bood de zich opdringende restauratie van dit naar huidig voorkomen 18de-eeuws Antwerps poortgebouw eens te meer de gelegenheid tot een al te zeldzame gecombineerde aanpak.

Doorgezette historisch, archeologisch en materieel-technisch onderzoek, gevolgd door een zorgvuldige, gedeeltelijke reiniging en minutieuze opmeting, voorafgaand aan de fase-gewijze herstelling zelf, bewezen bij dit kleine monument hun nut ten overvloede.

Hoe onbekend het niet onbeminde portaal op de Veemarkt wel was wordt hierbij kleurrijk in de verf gezet door Rutger Steenmeijer, met medeweten en medewerking van Joke Bungeneers, Sander Peters, Jan Van Damme, Linda Van Dijk en Johan Veckman.

**RESTAURATIE-RENOVATIE
VAN HET ASLK DIRECTIEGEBOUW
TE BRUSSEL**

**ALGEMENE ONDERNEMINGEN
E.G. VERSTRAETE & VANHECKE N.V.
DICHTERSSTRAAT 115, 2610 WILRIJK**

in samenwerking met

**BUILDING TREATMENTS & APPLICATIONS N.V.
FOTOGRAFIELAAN 22, 2610 WILRIJK**

ER BESTAAN ZEER DOELTREFFENDE MIDDELEN TEGEN DUIVEN

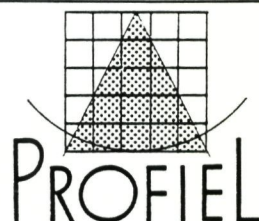
Duiven zijn inderdaad zo vervelend dat u ik-weet-niet-wat zou doen om ze te verjagen. Zij vervuilen en ontsieren niet alleen onze historische gebouwen; zij werken actief mee aan het verval ervan.

MAAR HET KAN OOK ONOPVALLENDER

Depigeonal is een eenvoudig en doeltreffend systeem om duiven te weren. Onzichtbaar voor voorbijgangers en onschadelijk voor de dieren. Vraag meer informatie over Depigeonal en gebouwenconservatie en -restauratie in het algemeen bij

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33,
9100 Sint-Niklaas.
Of bel (03) 776 91 62.

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

ONDERZOEK

Kunsthistorisch • Technisch • Bouwkundig

BEHANDELING

Muurschilderingen • Stuc • Meubilair
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodenvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Schudel W. 091/22 17 53

De Clercq L. 03/233 82 27

Van Molle M. 016/22 67 06

Van Dijck L. 015/21 80 78

Van Der Biest L. 03/771 44 66

Huet P. 03/233 09 57

Vandenborre H. & Lauwers M.

091/72 63 03

Gevel- en restauratiewerken
Waterdichte bespuiting
Oppervlaktebehandeling & sierpleisters
Zand- en straalbedrijf
Industriële schilderwerken - Hoogtewerken

J. GENNE

Bosdel Industriepark GENK (011) 35 80 51 / 35 80 52

Telefax (011) 35 80 53

8 Mizerikstraat 3590 DIEPENBEEK

(011) 32 33 60

Smederij

MECIBAH

MOLENBAAN 18
2160 WOMMELGEM
Tel. : (03) 353 97 87

- Restauratie alle smeedwerk
- Hedendaags smeedwerk
- Eigen ontwerp
- Tuinmeubels

Gediplomeerd restaurateur

Restauratie : 'De Vijfsterren' Gent

P. NIJS N.V. ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3Laan 49 - 9800 DEINZE
Tel. : (091) 86 07 63 - 86 61 50
Fax : (091) 86 04 15

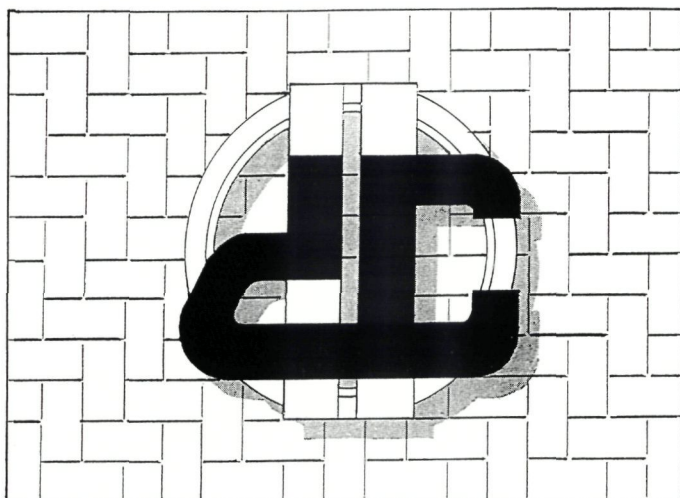
n.v. **DE CLERCQ** aannemingen

Lilsedijk 50 - 2340 BEERSE

tel. (014) 61 51 26

fax (014) 61 14 43

WEGENBOUW

infrastructuurwerken
wegeniswerken
rioleringswerken

BOUW

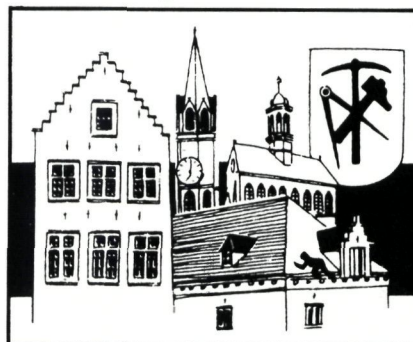
algemene aannemingen
restauratie
speciale technieken

Maatschappelijke zetel :

Wilgenkatjesdreef 11 - 2350 Vosselaar

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

(053) 83 01 54

PHILIPPE LAGRAIN

Restauratie en conservatie van schilderijen op doek of paneel

4 Kerkvaders, Anoniem - 17de eeuw - olie op doek

De schilderijen van het Beychamgebouw van de ASLK in de Wolvengracht te Brussel, waarvan de restauratie verder in dit nummer beschreven wordt, werden in ons atelier voor conservatie behandeld.

- Reinigen en verdoeken, ook voor grote formaten
- Kunsthistorisch onderzoek en waardebeoordeling
- Herstellen van oude kaders en uitvoering van nieuwe omlijstingen

Philippe Lagrain

Licentiaat Kunstgeschiedenis RUG

Medewerking aan meerdere openbare projecten

Oude Vest 10

9000 Gent - Tel. (091) 24 27 17

LAMORINIERESTRAAT 159 B-2018 ANTWERPEN
TEL (03) 218.46.56 TELEFAX (03) 218.48.29

IMPERPLEX

KLEURLOOS ©
zonder siliconen

De ideale anti-grafitibeschermtng
voor blauwe steen (petit granit)

Inlichtingen : Mechelsestraat 125, 3000 Leuven
Tel. 016/23.98.25

Algemene Bouwonderneming N.V. BUILDING

Restauratie- en renovatiewerken
Alle bouwwerken voor openbare en private sektor

Oudebaan 117, 2640 MORTSEL
Tel. (03) 455 38 75 / Fax (03) 455 38 80

*Restauratie tweede fase Portaalgebouw Sint-Pauluskerk
Antwerpen*

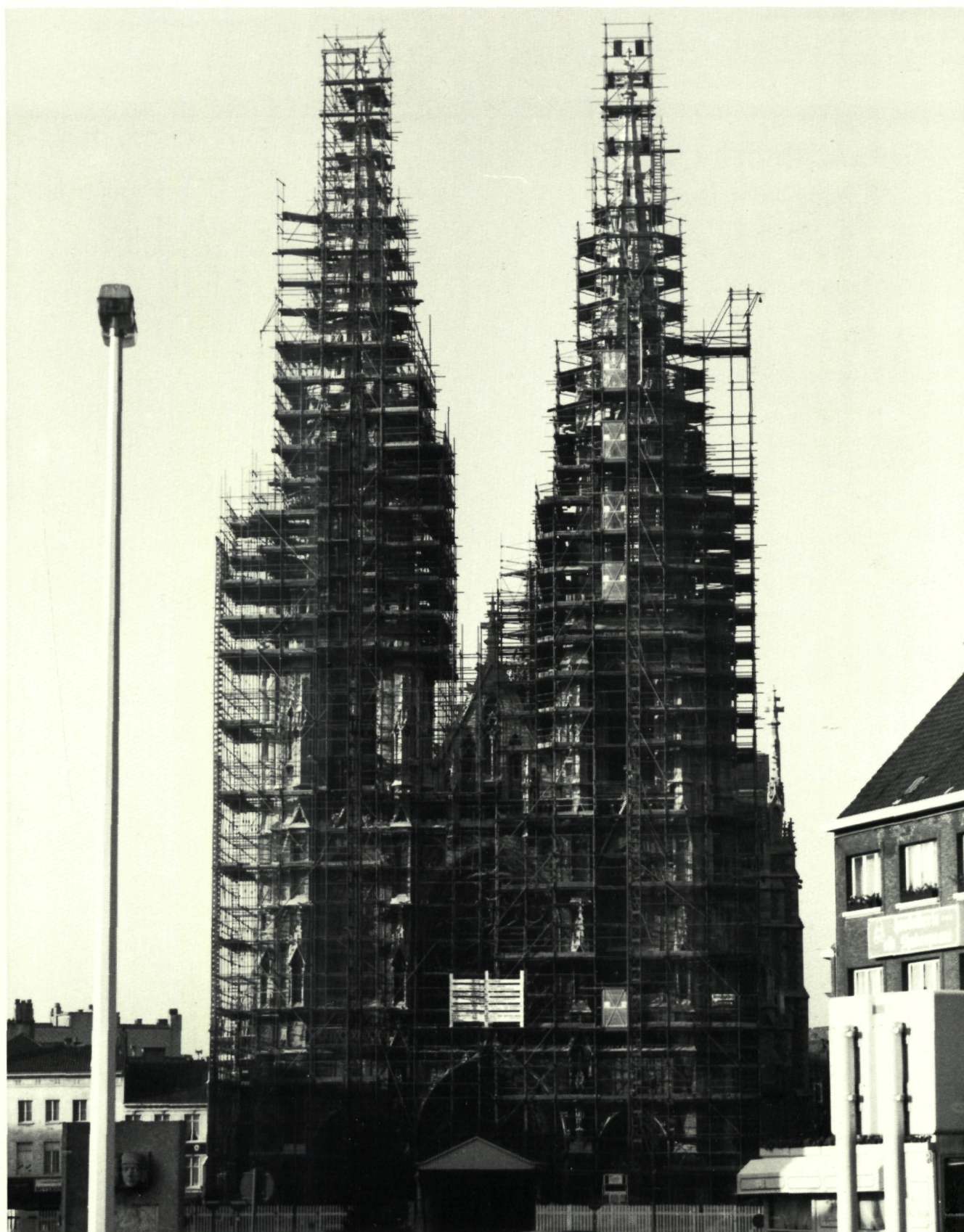
SANDER PETERS (ARAB bvba)

Schorpioenstraat 1, 2018 Antwerpen - Tel. (03) 271 16 85

LINDA VAN DIJCK (PROFIEL)

Berentrodereef 17, 2820 Bonheiden - Tel. (015) 52 09 32

Ontwerp : Architectenbureau Felix-Glorieux, Oostende

*Restauratie HH. Petrus & Pauluskerk te Oostende - 2de fase : Torens
De torens werden gerestaureerd met de natuursteen Vinalmont*

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (091) 22 22 39 - 22 20 48 / Fax (091) 20 27 75

Restaurateurs Collectief

Koning Albertlaan, 46
9000 Gent

Hoofdverantwoordelijke :
Bral G.J., kunsthistoricus
Tel. (091) 21 82 99 - Fax (091) 21 62 95

Team samengesteld uit een kunsthistoricus-ontwerper
en restaurateurs van historische artistieke
monumentale creaties.

Sedert 10 februari 1983 is de vennootschap actief in
voorstudie, ontwerp en specifieke uitvoeringen.

Vooronderzoek, advies, ontwerp, coördinatie
Historische monumentale decoratie
Interieur - exterieur

Concept en uitvoering
Restauratie van artistieke monumentale decoratie
Interieur - exterieur

Specialisatie :
Wandschilderingen, Sculptuur en Stucdecoratie
Polychrome afwerking

ZONDER RENOFORS-BETA ZAG U DIE MOLENS NIET MEER...

Heeft U zich al eens afgevraagd hoe het komt dat eeuwenoude houten molens nog steeds de wind trotseren? Of hoe de Middeleeuwse klokkestoel van de prachtige Sint-Romboutskathedraal zijn tonnenware beiaard torst?

Solar nv vernieuwt en versterkt rottend hout met het Renofors-Beta systeem. Voor jããren.

Renofors-Beta is een (kostenbesparend) alternatief voor dure en moeilijke vervangingswerken.

Renofors-Beta is een gewapend kunstharssysteem dat snel, doeltreffend en esthetisch eeuwenoude constructies restaureert.

Vraag nu vrijblijvend documentatie. Bel 03/776.91.62

**U HEEFT GEEN
MONUMENT
TE VERLIEZEN...**

Solar n.v.
Kleine Breedstraat 33, 9100 St.-Niklaas

Ook sterk in: gevelreiniging - steenverharding - vochtwering - drooglegging van muren met capillair stigend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie - houtbehandeling - brandremming.

- ALGEMENE BOUWONDERNEMING
- VERNIEUWBOUW
- RESTAURATIEWERKEN
- GEVELWERKEN
- NATUURSTEENHERSTELLINGEN
- BETONREPARATIES EN SPECIALE TECHNIEKEN

**BOUWONDERNEMING
GOETINCK**

Monnikenwerve 57
8000 Brugge
Tel. 050/ 31 55 81
Fax 050/ 31 03 73

ERKENNINGEN:
D 24 KLASSE 5
D KLASSE 4
D 21 KLASSE 1

Uitvoering met anorganische produkten.

Levering en verwerking van :
MINEROS EN KEIM produkten

BETONSANERING
SPUITBETON
GEVELKOSMETIKA
WATERDICHTING
STEENRESTAURATIE
BETONREPARATIES

bagrat

BAGRAT BELGIUM b.v.b.a.

Dr. Van de Perrestraat 289
2440 GEEL

Tel. (014) 58 04 90 - 58 68 76
Fax (014) 58 57 19

EEN GAMMA PRODUCTEN VOOR RESTAURATIEWERKEN EN VOCHTIGHEIDSPROBLEMEN

Tien jaar waarborg

- WATERBESTENDIGE STEENBESCHERMING
- DROOGMAKEN VAN MUREN TEGEN OPSTIJGEND VOCHT
- VERSTEVIGING VAN STENEN, BAKSTENEN, ENZ...
- CHEMISCHE GEVELREINIGING, ENZ...

EXHYDRO® : goedkeuring - BUTGB
- ATG/H606

EXHYDRO® INJ. : - door inj. diffusie

REMAFIX® : - K.I.K. 2L/13/87/3780
(rapport)

REMAL : - volledig gamma

RENOVATION MAINTENANCE

Avenue Galilée 5 – Zoning Nord
1300 WAVRE
Tel. (010) 22 82 88
Fax (010) 22 84 58

PVBA

Restauratie Portaalgebouw Sint-Pauluskerk Antwerpen

N.V. Reinigingswerken Peetermans

HET ENIGE VERSCHIL "ONZE ZORG VOOR KWALITEIT"

Restauratiewerken – Gevelreinigen – Steenverharding – Waterdichting – Kelderdichting

Wijnegemsteenweg 40, 2160 WOMMELGEM – Tel. (03) 353 75 75 (4 l.)

Hotel Oud Huis Amsterdam, Brugge

*Hotel Navara,
Brugge*

*Thermen,
Oostende*

**RESTAUREREN IS DE RIJKDOM VAN HET VERLEDEN
LATEN OPLEVEN IN DE LUISTER VAN HET HEDEN**

N.V. ARDICOR

Wezestraat 1 B, 8850 ARDOOIE – Tel. (051) 74 42 61 – Fax (051) 74 63 46

10 JAAR M&L

BOEGBEELD EN TROETELKIND VAN HET BESTUUR

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

EDGARD GOEDLEVEN, B.M.L.

M&L is thans aan zijn tiende jaargang toe. Het eerste nummer werd immers in 1981 op de boekenbeurs te Antwerpen aan de pers voorgesteld. Deze start viel samen met het in werking treden van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen en de installatie van de allereerste Vlaamse zelfstandige regering.

De oorsprong van *M&L* ligt evenwel in 1975, het succesvolle Europese Monumentenjaar. Toen werden in Vlaanderen een zeshonderd werkgroepen opgericht die maandelijks de nodige informatie ontvingen via het *Berichtenblad*. Ook na 1975 bleef dit blad contact houden met de werkgroepen; in 1980 werd het omgedoopt tot *Vlaanderens Erfgoed*. Al die tijd bezielde en verzorgde de heer D. Ostyn deze uitgave.

Toen het wegens de inkrimping van de overheidsfinanciën niet meer mogelijk was dit blad gratis te verspreiden, werd beslist een abonnementsgeld te vragen en betaalde publiciteit op te nemen. Tevens zou de technische kwaliteit van het blad kunnen verbeterd worden, vooral door het afdrucken van kleurillustraties. Deze ingreep moest leiden tot een vermindering van de financiële lasten voor de overheid ... anders was het tijdschrift gedoemd om te verdwijnen. De vernieuwing kwam ook tot uiting in de naam: *M&L* (Monumenten en Landschappen), een bondige naam die de lading perfect dekt en gemakkelijk in de mond ligt.

Na enkele jaargangen waren, niet zonder grote inspanningen, de financiële kosten reeds in belangrijke mate teruggeschoefd. Thans wordt de volledige kostprijs van de produktie gedekt door abonnementsgeld, verkoop van losse nummers en publiciteit.

Vanaf het begin werd een *Binnenkrant* van 16 bladzijden, gedrukt op ongeglansd papier,

ingevoegd. Zij was bestemd voor informatie in verband met wet- en regelgeving, verslagen over congressen, colloquia, tentoonstellingen, feitenmateriaal over het monumenten- en landschapsbeleid, boekbesprekingen, bibliografie enzomeer. Daarnaast waren er 56 pagina's voor geïllustreerde artikels en publiciteit in een kleurrijke omslag.

Het nieuwe tijdschrift streefde van meet af aan naar grote verscheidenheid in het aanbod van artikels: alle Vlaamse provincies kwamen aan bod, met hun patrimonium aan monumenten en hun interieurs, stads- en dorpsgezichten en landschappen. Zowel de technische als de kunsthistorische en wetenschappelijke aspecten werden daarbij belicht en van commentaar voorzien.

M&L schuwde geen nieuwe of controversiële onderwerpen, gaf bewust ruimte aan nieuwe tendensen in de monumenten- en landschapszorg, maar verloor daarbij niet uit het oog dat het de algemene belangstelling van een breed publiek moest blijven wekken. Alhoewel kritische teksten werden opgenomen probeerde men nooit te vervallen in polemische, agressieve of negatief ingestelde artikels. Mislukkingen of ongelukkige beslissingen over monumenten- en landschapsbeleid werden niet verzwegen, maar ook niet gekoesterd en gaven evenmin aanleiding tot gefrustreerd natrappen. De algemene wijze van benadering van de problematiek bleef zo positief en constructief mogelijk.

In alle gevallen werd angstvallig gewaakt voor de kwaliteit van de inhoud van de artikels terwijl de grootste zorg werd besteed aan de vormgeving, inzonderheid aan de fotografie.

Vooraleer *M&L* van start ging is lang nagedacht over de formule. Totnogtoe kon die ongewijzigd

▲
Het-bijna-voltallige-
redactiecomité
van M&L, met v.l.n.r.
(rechtstaand):
Hedwig Van den
Bossche,
Jo Braeken, Marcel
Celis, An Bergmans,
Luc Tack, Paul Van
den Bremt, Marc
De Borgher, Edgard
Goedleven en
(zittend):
Patrick Lagaisse,
Jo De Schepper,
An Malliet, Marjan
Buyle en Marc
Fierlafijn
(foto E. Goedleven)

behouden blijven. In de loop der jaren kwamen er wel technische verbeteringen: beter papier, een steviger en geverniste kافت, meer gekleurde illustraties en meer bladzijden met kleur. Van verschillende artikels werden aparte overdrukken gemaakt.

Door de economische crisis, de staatshervorming en de verschillende herstructureringen van de Vlaamse administratie, heeft het Vlaamse monumenten- en landschapsbeleid de laatste jaren een bijzonder moeilijke periode doorgemaakt.

Het succes van de *Open Monumentendag* en de stijging van de begrotingskredieten voor monumenten- en landschapszorg zijn de voorboden van een kentering ten goede. Die ommekeer zou niet mogelijk geweest zijn zonder de inzet van publicaties zoals *M&L* die het vuur brandend hielden en ononderbroken de aandacht op het cultureel erfgoed konden blijven vestigen. Tien jaar *M&L* zou niet mogelijk geweest zijn zonder de medewerking van zeer velen die ik hiervoor bijzonder wens te danken :

- De Ministers R. De Backer-Van Ocken, K. Poma, P. Dewael en L. Waltniel en de hiërarchische oversten van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, inzonderheid de heer A. Vermeulen, Directeur-generaal, die aan de redactie hun vertrouwen hebben willen verlenen en de nodige vrijheid hebben gegeven om binnen de grenzen van de ambtelijke deontologie en loyaliteit het tijdschrift uit te geven. Ze hebben de specifieke eigenheid van *M&L* behoed tegen fusie met bestaande of nog op te richten overkoepelende tijdschriften met algemene strekking.

- De abonnees en lezers die de ruggegraat zijn gaan vormen van de achterban van het Vlaamse monumenten- en landschapsbeleid.

- De auteurs en fotografen die er steeds in geslaagd zijn op hoog niveau, waardevolle, interessante, vlot leesbare en steeds weer verrassende bijdragen te verzorgen over het veelzijdig Vlaamse cultureel erfgoed.

- De waardering voor *M&L* van de gedrukte en elektronische media, terzelfder tijd een hart onder de riem voor de redactie en een unieke kans om de inhoud ervan op nog grotere schaal kenbaar te maken.

- De adverteerders, fotografeurs en drukkers die zorgden voor de nodige middelen voor een professionele afwerking.

Een bijzonder woord van dank wens ik te richten tot de vrienden en collega's van de redactie die ik, zij het soms met afstandsbediening, mocht voorzitten. Zonder af te doen aan de verdiensten, kennis, ervaring en inzet van de overige leden, moge ik toch Marcel Celis, hoofdredacteur, Luc Tack, produktieleider en Diane Torbeyns, verantwoordelijke voor het zetwerk, hier in het bijzonder vermelden. Onze dankbare herinnering gaat ook naar de ons te vroeg ontvallen Marcel Ramakers die voor *M&L* een pioniersrol heeft gespeeld.

De redactie van *M&L* heeft zich uiteraard beraden over het feit dat de uitgave van de 10de jaargang niet onopgemerkt mocht voorbij gaan. De idee van een jubileumnummer is uiteindelijk moeten wijken voor de beslissing om van de 10de jaargang een jubileum-jaargang te maken.

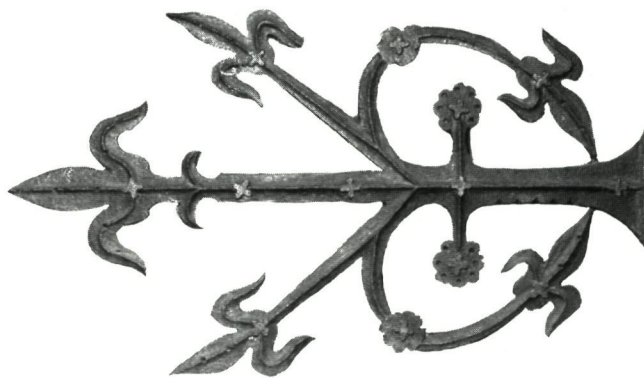
De vernieuwing van de vormgeving van dit nummer geldt als een eerste uiting van het jubileumjaar.

Bij de start van *M&L* in 1981 werd uitgegaan van de vaststelling dat het cultureel erfgoed in Vlaanderen zeer gevarieerd en uitermate rijk is; dat bij de bevolking het besef groeide dat de zorg voor de kwaliteit van onze omgeving alle mogelijkheden bood, vooral aan jonge mensen, om hun talent dynamisch en creatief ten dienste te stellen van de gemeenschap.

De hoop hiertoe een bijdrage te kunnen leveren was de grote stimulans om met *M&L* van start te gaan. Deze hoop ging in niet geringe mate in vervulling, een bijkomende reden om onverminderd op de ingeslagen weg verder te gaan.

DE RESTAURATIE VAN HET HUIS DE GROOTE MORTIER, IN BRUGGE

JEAN-PIERRE ESTHER, Brugse Dienst voor monumentenzorg
en Stadsvernieuwing en MIEK GOOSSENS, B.M.L.
m.m.v. PASCAL STROOBANT, architect

Een potzwarte Brugse puntgevel verdwijnt voor meerdere maanden achter de steigers, om als een kleurige fenix te herrijzen. Eens te meer een natuurstenen gevel waarop tijdens de restauratiewerken sporen van beschildering werden ontdekt, wat dan ook dankbaar werd aangegrepen om tot een voor het oog en de beurs aanvaardbare restauratie te komen.

Dit hoog en smal diephuis aan de Spiegelrei in Brugge dateert weliswaar uit de 15de eeuw, doch verkreeg zijn huidig uitzicht door meerdere ingrijpende verbouwingen en restauraties in de loop van de 19de eeuw.

EEN MERKWAARDIGE NATUURSTENEN PUNTGEVEL

Het laatgotische huis bezit een kalkzandstenen puntgevel; een uitzondering in een periode waarin de Brugse straatgevels overwegend in baksteen

werden opgetrokken. Witte natuursteen moest vanuit Brabant worden aangevoerd en was een duur bouw materiaal, dat alleen door eigenaars met brede beurzen kon bekostigd worden en voor volledige gevelbekledingen vooral werd aangewend als uitdrukking van luxe en rijkdom. De gevel van *de Groote Mortier* kunnen we vergelijken met bijvoorbeeld de kalkzandstenen gevels van het huis *Vasquez* (1468) in de Zilverstraat, van het *Tolhuis* (1477) aan het Jan van Eyckplein, van het 15de-eeuwse huis *Perez de Malvenda* op het einde van de Wollestraat aan de Nepomucenusbrug, van het huis *de Munte* (einde 15de eeuw) Vlamingstraat 11 en van het huis van edelsmid Jacob Cnoop (1516), Vlamingstraat 51. Die gevels vertonen trouwens ongeveer dezelfde gevelindeling en laatgotische siermotieven (1).

De Groote Mortier is met zijn 19,30 meter hoge top één van de meest monumentale panden in dit stadsgezicht aan de reie, in de middeleeuwen een zeer bedrijvige verkeersader.

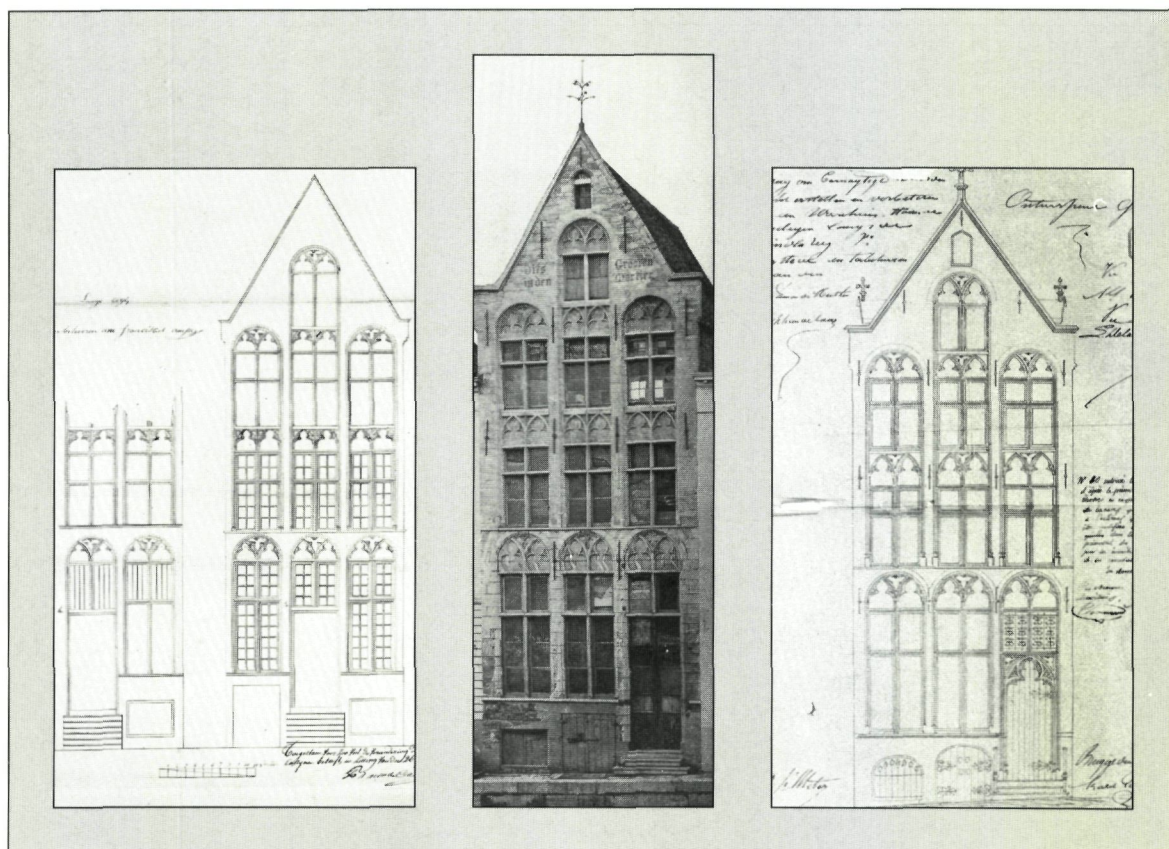
De kruisvensters zijn gevat in doorlopende traveenissen met in de boogvelden en op de borstweringen gekoppelde spitsbogen met driepassen; een veel voorkomend versierings-element in de tweede helft van de 15de eeuw en

Het verbouwingsplan van 1824 (links) draagt als opschrift onder meer: "Lange reye, toebehooren aen Franciscus ampe. Toegestaan voor zoo veel de verandering der cassynen betreft, in zitting van den 26 april 1834" (Brugge, Stadsarchief)

De toestand na de verbouwing van 1861 wordt afgebeeld in J.J. Van Ysendyck, *Documents classés de l'Art dans les Pays-Bas du Xe au XVIIIe siècle*, deel I, Parijs, 1880, litt. M, Plaat 44 (midden)

Rechts, de bouw-aanvraag van 1882 (Brugge, Stadsarchief)

het begin van de 16de eeuw. Het bouwjaar is niet gekend, al is dit merkwaardige huis stilistisch in de tweede helft van de 15de eeuw te situeren. Ook de bouwheer, die het initiatief nam tot de realisatie van een dergelijk prestigieus pand, is vooralsnog niet opgespoord (2).

Blijkens iconografische documenten uit het begin van de 19de eeuw was de voorgevel in een periode van ongeveer 350 jaar omzeggens ongewijzigd gebleven. In de loop van de 19de eeuw zullen wel belangrijke transformaties worden uitgevoerd.

INGRIJPENDE RESTAURATIES IN DE 19DE EEUW

In 1824 kreeg de toenmalige eigenaar Franciscus Ampe de toelating om op de begane grond en de verdieping nieuwe ramen met kleine roedenverdelingen te plaatsen in de kruisvensters (3). De gedeeltelijke opmeting van de bestaande toestand, gevoegd bij de bouw-aanvraag, laat ons echter in het ongewisse over de vorm van de vroegere ramen. Bij die wijziging werd de doorlopende dorpel van de bovenvensters ongeveer een halve voet verlaagd en kregen de travee-nissen nieuwe geprofileerde aanzetstukken.

De ingang bevond zich in de middelste travee, denkkelijk nog de oorspronkelijke laat-middeleeuwse situatie.

In 1861 verplaatste eigenaar Constant Bogaert de ingang naar de rechtertravee. Te oordelen naar een foto afgedrukt in J.J. van Ysendycks *Documents classés de l'Art dans les Pays-Bas du XIème au XVIIIème siècle* (1880) dateert de nu nog bestaande arduinen gevelbekleding van de benedenbouw grotendeels uit die periode. Het is niet duidelijk of deze arduinen gevelbekleding toen als vervanging kwam van een parament in Doornikse steen of van honigkleurige kalkzandsteen. Sommige laat-middeleeuwse gevels in Brugge hebben inderdaad een plint of een onderbouw in Doornikse kalksteen (5).

In 1874 werd het huis verkocht aan metselaar Carolus Verbeke, en het volgende jaar reeds doorverkocht aan Arthur Merghelyncx (6). In 1882 kwam het in bezit van Alphonse Dumon (1842-1923), gehuwd met Pauline de Menten de Horne (1843-1913). De nieuwe eigenaar liet belangrijke verfraaiingswerken uitvoeren die onze speciale aandacht verdienen, omdat de aard van de ingreep karakteristiek is voor de toenmalige

visie op de monumentenzorg, die duidelijk tot uiting komt in de bewaarde briefwisseling hieromtrent.

Op 16 oktober 1882 diende A. Dumon de Menten een restauratiedossier in bij het stadsbestuur, samen met de vraag naar een financiële tussenkomst: *"J'ose espérer, Messieurs, qu'en égard aux sacrifices que nécessitera la conservation à Bruges d'un des plus beaux spécimens de l'architecture gothique flamande, vous m'accorderez votre concours le plus large"* (7).

Sinds 1877 kende het Brugse stadsbestuur, onder impuls van schepen Alfred Ronse, speciale toelagen toe aan particuliere eigenaars voor restauratiewerken aan merkwaardige gevels (8). Het was de aanzet van een restauratiebeweging die tot op vandaag de aanblik van Brugge sterk beïnvloedde en bepaalde.

Op vraag van het stadsbestuur liet A. Dumon de Menten een uitvoerig bestek opmaken door bouwmeester Karel Poupaert (?-1885), vergezeld van negen plannen (die echter later aan de eigenaar werden terugbezorgd en niet bewaard bleven in het stedelijk archief). De werken werden geraamd op 7.132,4,-fr., waarvan 2.070,-fr. alleen reeds was voorzien voor 4,5 m³ arduin van Soignies voor de wijziging van de benedenbouw. Dit was trouwens ook de belangrijkste geplande ingreep.

Karel Poupaert verrijkte de laat-gotische gevel met een korfbogige kelderluikopening, een kleiner korfbogig keldervenster, een spits-boogvormige inkom met ingeschreven driepas met geajoureed maaswerk en een kruisbloem op de top.

De benedenbouw werd bovendien nog opgesmukt met smeedwerk: hang- en sluitwerk van voordeur en kelderluiken, een belletrekker en een brievenbus in gotische stijl. Rijk smeedwerk werd geplaatst als diefijzers in het bovenlicht van de deur en de met drakekoppen beëindigde, gekrulde leuning aan de puitrap zijn van een uitzonderlijke fraaiheid. Alle kruisvensters kregen nieuwe eiken ramen met onverdeelde ruiten.

Het ontwerp voorzag wel het behoud van de bovenbouw in kalkzandsteen en de plaatselijke vervanging in natuursteen van Rochefort (ca. 3m³). De inschriften *"dits in den Grooten Mortier"* aan beide zijden van het zoldervenster, duidelijk te zien op de foto afgedrukt bij J.J. van Ysendyck, werden weggewerkt.

De sporen van de nieuwe natuursteen die plaatselijk werd ingepast, waren nog duidelijk zichtbaar

vóór de recente restauratie. De dakkapellen, evenals de rijk uitgewerkte bakstenen schouwen, dateren uit 1883.

Stadsarchitect Louis Delacenserie (1838-1909) adviseerde plannen en bestek, en maakte restricties over het serpentvormig smeedwerk aan weerszijden van de buitentrap *"qui affectent des formes modernes en nous rapellant ceux des bancs de nos promenades"*. Het College van Burgemeester en Schepenen besliste in zitting van 10 januari 1883 een subsidie van 1000,-fr. toe te kennen. Daarop reageerde de bouwheer onmiddellijk door een hogere tegemoetkoming te vragen, echter zonder positief resultaat.

Het plan van K. Poupaert werd in het voorjaar 1883 tot in de details uitgevoerd, doch wat betreft de vervanging van de natuursteen — zowel blauwe hardsteen als kalkzandsteen — waren de voorziene hoeveelheden sterk overschat en beperkte men zich tot de enkele toevoegingen in arduin bij de benedenbouw en plaatselijke vervangingen in zandsteen aan de geveltop.

L. Delacenserie maakte echter bezwaren over de nieuwe kruisbloem op de top die volgens hem en het stadsbestuur buiten proportie was.

Alphonse Dumon de Menten antwoordde prompt met een citaat van *"l'immortel"* Viollet-le-Duc: *"Dans un style d'architecture, il n'y a pas de détail insignifiant: la moindre moulure, l'ornement le plus modeste ont une physionomie participant à*

Karel Poupaert verrijkte het 15de-eeuwse huis met toevoegingen in uitgesproken neogotische stijl, zoals de beeldbepalende bakstenen schouwen, de dakkapellen en fraai smeedwerk aan de inkom, waaronder de door stadsarchitect Louis Delacenserie gewraakte drakekoppen (foto Stad Brugge)

De door Karel Poupaert toegevoegde neogotische brievenbus (foto Stad Brugge)

l'ensemble, physionomie qu'il faut étudier et connaître". De eigenaar had zelf de inspanning gedaan om tweemaal naar Ieper te reizen en er de kruisbloem boven de hoofdingang van de Sint-Martinuskerk — "*monument du même style et de la même époque*" — te kopiëren.

Daar de kosten van de totale restauratie volgens hem hoger opliepen dan geraamd vroeg hij bij brief van 28 mei 1883 ook een grotere toelage. Vermoedelijk waren de visies over bepaalde details uiteenlopend en verstoorde dit de *entente*. Het dossier eindigde bruusk: op 4 december 1883 vroeg A. Dumon de Menten zeer laconiek aan het stadsbestuur de beloofde subsidie te schrappen. Het ontwerp van Karel Poupaert was intussen tot in de details uitgevoerd.

HET INTERIEUR

Alphonse Dumon was consul van Turkije, vice-consul van Denemarken en in de naoorlogse periode tot aan zijn overlijden liberaal senator (9). Hij gaf blijk van een culturele eruditie en een vertrouwde met de toen heersende opvattingen over restauraties. Uit de bewaarde briefwisseling blijkt dat hij een groot aandeel had in het denkproces omtrent de herstelling van zijn woonhuis. In elk geval heeft dit geleid tot een van de meest kwaliteitsvolle 19de-eeuwse interieurs van Brugge.

Hierbij wordt minder gedacht aan de bijzonderheid van de ruimtewerking dan wel aan de kwaliteit van de aankleding. Het grondplan toont een traditioneel 19de-eeuws burgerhuis met een doorlopende gang, waarin zich achteraan de trap situeert. De wijze waarop deze trap werd uitgewerkt, met een open gaanderij dwars over de gang als overgang tussen de rechte aanzet en de hogerop spilvormig uitgewerkte trap, vormt een dankbare verlevendiging en blikvanger aan het einde van een eentonige rechte gang.

Links van deze gang bevinden zich twee kamers. Een vrij grote doch naar verhouding smalle en hoge kamer aan de straatkant, waarachter een kleine eetkamer aan de achterzijde. Merkwaardigerwijs heeft (thans?) enkel deze laatste kamer een schouw. De ruimtelijk meest indrukwekkende kamer bevindt zich ongetwijfeld vooraan op de verdieping, verlicht als zij wordt door drie hoge kruisvensters die het zich in het reiewater veelvuldig weerspiegelende licht overvloedig laten binnenstromen. Hetzelfde herhaalt zich op de hoger gesitueerde verdieping, doch hier is de plafondhoogte gereduceerd. In deze twee gevelbrede kamers bevinden zich indrukwekkende haarden met rijk uitgewerkte bekledingen, aansluitend op de fraai gesculpteerde eikehouten lambriseringen in Vlaamse renaissancestijl, welke overigens in het ganse huis tot op ongeveer manshoogte werden aangebracht. De rijk uitgewerkte motieven herhalen zich in de deuren, die ook opvallen door het verzorgde hang- en sluitwerk in de verdergezette stijl.

Doch niet enkel de decoratieve houten aankleding is hier kwaliteitsvol. De structurele onderdelen, zoals de houten balklagen van moer- en kinderbalken op gesculpteerde kraagstenen vertonen een zodanige zin voor perfecte stijleenheid, dat weinig hier een vier eeuwen oud huis laat vermoeden. Dit interieur illustreert misschien nog explicieter dan de voorgevel een opvatting over restauratie die dient gezien te worden als een

Eigenaar A. Dumon de Menten drukte een zeer persoonlijke stempel op de fraaie interieurafwerking in een menging van neogotiek en neo-renaïssancestijl, waarbij geboend eikehout werd gebruikt zowel voor de trap, de zolderingen, parketvloeren, lambriseringen, deuren en monumentale schouwboezems (foto O. Pauwels)

'herscheping' met nieuwe materialen in een zogenaamde 'oorspronkelijke' vormtaal. Dat deze inbreng wel degelijk van de familie Dumon de Menten is wordt bewezen door de aanwezige initialen, wapenschilden en dateringen, die het interieur een sterk persoonlijke toets geven.

DE RESTAURATIE 1987-1988

Het huis werd op de monumentenlijst geplaatst bij Koninklijk Besluit van 7 juli 1974, voor wat gevels en bedaking betreft.

Eind 1983 kreeg architect Pascal Stroobandt van eigenaar R. Fournier de opdracht tot restauratie van het pand. Deze te Menen woonachtige bonthandelaar had kort voordien het pand aangekocht uit liefde voor de stad Brugge en zijn reiependen, met de bedoeling zich later in deze historische stad te vestigen. Het huis is thans bewoond door een tuinarchitect die het interieur naar waarde weet te schatten.

Na opmetingen werd een analyse van de bestaande toestand gemaakt. Inwendig was het gebouw intact; het dak en de gevels daarentegen, vooral dan de voorgevel, vertoonden schade.

Het onderzoek leidde tot de volgende diagnose met de eraan gekoppelde uitvoeringsbesluiten, welke in een bestek werden verwerkt.

De bakstenen *achter- en zijgevels* vertoonden plaatselijke beschadiging van de bakstenen en verwerking van voegwerk. Er was geen enkele aanleiding om de bestaande toestand te wijzigen, zodat deze, met al zijn sporen van de verschillende verbouwingen in de loop der tijden, ongewijzigd kon blijven. De werken werden hier dan ook beperkt tot een lichte opfrissing van het geheel, een plaatselijk vervangen van verweerde bakstenen en plaatselijk herstel van verweerd voegwerk. Het bestaande schrijnwerk werd opnieuw geschilderd.

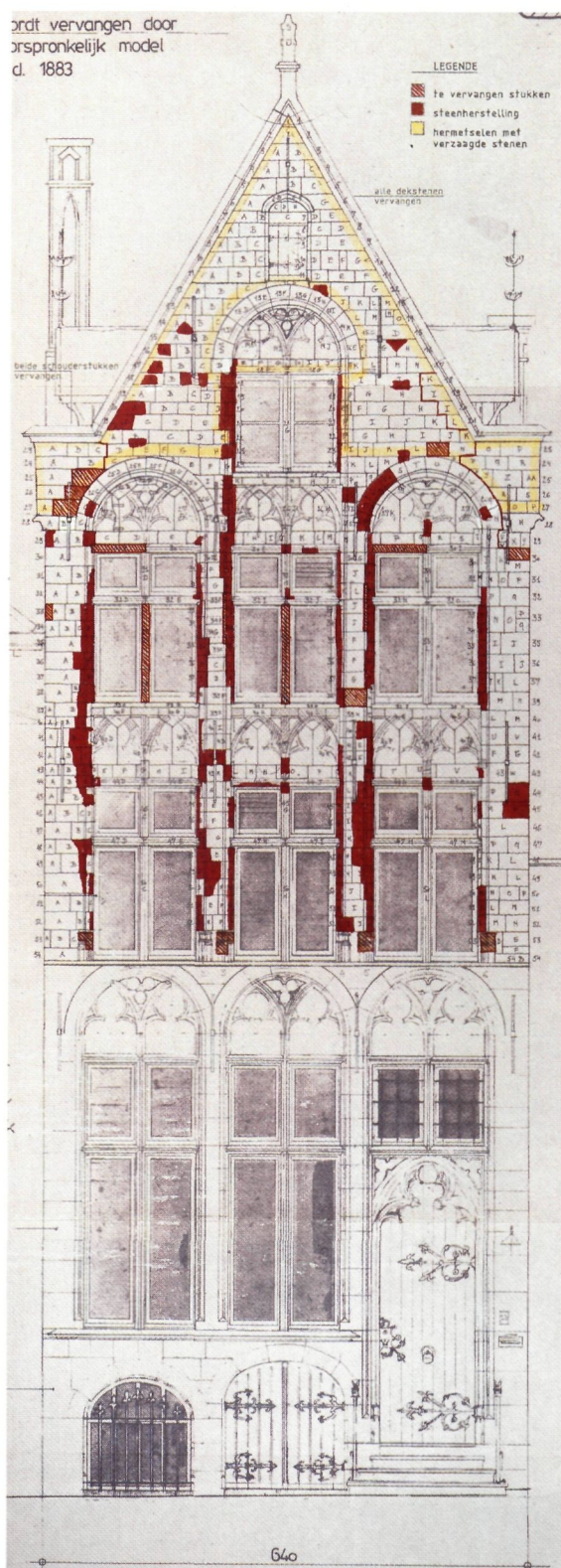
Opmetingstekening door architect P. Stroobandt, met aanduiding van de te restaureren delen, waarbij onderscheid gemaakt werd tussen te vervangen stukken, herstellingen met steenpasta en hermetiselen met verzaagde stenen.

► Bij het begin van de werkzaamheden werden sporen ontdekt van vroegere blauw-grijze beschildering (foto M. Goossens)

►► Toestand voor de recente restauratie, waarbij de vervuiling, de erge graad van verwerking en de verschillende steensoorten duidelijk opvallen (foto Stad Brugge)

De houten *dakconstructie* kon niet volledig worden onderzocht, aangezien de zolderruimte op datum van het opstellen van het dossier was afgetimmerd en behangen aan de binnenzijde, en in gebruik was als slaapkamers. Wel kon een

aantasting van de kleine houtworm (*Anobium Punctatum*) en grote houtworm (*Xestobium Rufovillosum*) worden vastgesteld, vooral aan het gebint geplaatst tegen de voorgevel. De dakbedekking uitgevoerd in tegelpannen was totaal versleten. Aangezien het dak reeds herhaalde keren was aangestroken, kon men hier enkel overgaan tot een algemene vernieuwing met nieuwe tegelpannen. Ook de bijhorende zink- en loodwerken bevonden zich in verouderde staat en waren aan vervanging toe. Aan de dakkapellen daartegen drongen zich enkel enige lichte herstellingen op.

Het was echter voornamelijk de *voorgevel*, met zwaar aangetast natuurstenen parament, die het meeste beschadiging vertoonde en door neervallende steenbrokken gevaar opleverde voor de voorbijgangers. Vooral het bovengedeelte van kalkzandsteen was niet alleen sterk bevuild, maar vertoonde duidelijke sulfatatiekorsten. De kelderverdieping en de verhoogde begane grond daarentegen, bekleed met blauwe hardsteen, vertoonden geen beschadiging, maar enkel bevuiling. Het eiken schrijnwerk van deuren en ramen was intact en behoefde enkel een behandlingsbeurt. Voor het parament van de voorgevel werd dan ook een reiniging met stoom voorzien, die diende voorafgegaan te worden door een voorverharding van het bovengedeelte, teneinde de kalkzandsteen maximaal te kunnen behouden.

Voor de restauratie ervan werd deels voorzien in vervanging van te ver aangetaste delen met Franse steen van Massengis, in combinatie met de plaatselijke herstelling met reparatiemortel op minerale basis: een bijna klassiek geworden recept voor herstellingen van kalkzandsteen.

Deze verschillende delen werden nauwkeurig op het opmetingsplan aangeduid. Verder diende alle smeed- en ijzerwerk behandeld te worden tegen roestvorming, eventueel aangevuld met plaatselijke herstellingen. Aldus werd het bestek goedgekeurd en kon de procedure voor het bekomen van toelagen worden gestart.

De werf zelf kon van start gaan in maart 1987. Bepaalde afwijkingen ten opzichte van het goedgekeurde bestek werden opportuun geacht, gelet op de bevindingen tijdens de werken. Vastgesteld werd dat de bevuiling van de bovengevel dermate hardnekkig was, dat het voornemen tot voorverharding diende te worden verlaten. De vrees bestond immers dat het vuil hierdoor zou gefixeerd worden in de poriën van de witsteen (10).

Dit vuil bleek resistent te zijn aan stoom, water en onschadelijke detergenten.

Verhoging van de waterdruk of kleine toeslag zand bleek onmogelijk gelet op de sterke verwerking van de partijen oorspronkelijke Brabantse steen. Dit betekende dat de reiniging onvoldoende kon worden doorgedreven en dat bepaalde zones uitgesproken zwart bleven, hetgeen zich voornamelijk voordeed met de 19de-eeuwse reparaties.

Een tweede vaststelling betrof de aard van de vroegere herstellingen aan het parament van de bovengevel. Deze bleken zeer plaatselijk te zijn uitgevoerd, en in een mengtechniek.

Het fraaie, door Karel Poupaert ontworpen smeedwerk van de voordeur (foto's Stad Brugge)

Enerzijds waren er de vervangingen, uitgevoerd met een oölitische kalksteen (Savonniëresteen, volgens de steenhouwer). Kleinere, veelal geprofileerde gevelonderdelen waren echter in hun vorm hersteld door toepassing van — ook toen al! — een reparatiemortel. De analyse van deze mortel wees uit dat deze aangemaakt was door het mengen van 1 deel zeer fijn zand met 2,6 delen licht hydraulische kalk (11). De restaurateur van de 19de eeuw had dus een identieke restauratieoptie genomen voor het herstel van het witsteen als wij thans, zij het met een mortel van een andere samenstelling. Qua hechting en verwerkingstoestand stelden deze herstellende delen geen enkel probleem: zij waren in een zeer goede toestand van bewaring. De recente herstellingen betroffen dan ook de zones errond, die naar de 19de-eeuwse reparaties werden toegewerkt. Het visuele resultaat van al deze herstellingen en vervangingen — oorspronkelijk Brabantse steen, Savonniëresteen uit de 19de eeuw en thans vervangen onderdelen in Massengis, in combinatie met twee verschillende reparatiemortels — was echter niet om aan te zien. Voeg hierbij nog de onvoldoende reiniging, die evenmin het totaalbeeld ten goede kwam. Het resultaat was rampzalig vlekkelig en niet toonbaar als eindprodukt van een restauratie, alhoewel bouwtechnisch zeer bevredigend.

Een andere vaststelling tijdens de werken bracht hier echter een, ook historisch aanvaardbare oplossing. Onder de bevuiling werden namelijk verfsporen vastgesteld. Het betrof restanten van een grijze laag met hieronder zelfs sporen van een okerkleurige pigmentering. Dergelijke resten van vroegere afwerkingslagen, welke bij nader toezien op vele historische gevels kunnen worden opgemerkt, zijn moeilijk precies en met zekerheid te dateren. Men kan ze enkel vaststellen. In dit geval werd de grijs-blauwe kleur gezien als een vroegere poging om het witstenen bovengedeelte visueel in harmonie te brengen met de benedenpui van blauwe hardsteen, en dus mogelijk in verband te brengen met de restauratie van 1883 waarvan hoger sprake. Op basis van deze verfsporen werd beslist het bovengedeelte van deze gevel opnieuw te schilderen. De ingreep kan historisch worden verantwoord en gaf meteen een oplossing voor een vlekkelig en onreinigbaar parament. Als bijkomende argumentatie voor deze handelwijze geldt dat een schilderlaag bescherming biedt tegen atmosferische aantasting. De uitgevoerde restauratie van de restauratie bewijst dat deze bescherming geen overbodigheid is.

1. Opdrachtgever:
Robert Fournier
Werviksestraat 226
8600 Menen

Architect :
Pascal Stroobandt
Benediktijnenstraat 35
8320 Brugge 4

2. Bouwaanvraag :
ingediend op 24 september 1984
goedgekeurd op 7 december 1984

3. Subsidiëring :
vastgelegd op 6 september 1985
60 % zijnde
Gemeenschap 45 %
Provincie 7,5 %
Gemeente 7,5 %

De eigenaar bekostigt 40 % der werken

4. Raming der werken :
3.150.908,-fr. exclusief B.T.W.

5. Aanbesteding :
opening der inschrijvingen 3 februari 1986

Laagstbiedende : 2.590.786,-fr., exclusief B.T.W.
P.V.B.A. Aannemingen Seynhave
Koning Albert I - laan 77
8800 Roeselare

6. Uitvoering der werken :
1 maart 1987 - juni 1988
Omwille van de reinigingsmethode werden de werken
geschorst tijdens de winterperiode.

7. Uiteindelijke kostprijs der werken :
2.633.943,-fr., exclusief B.T.W.

TOT BESLUIT

De resultaten van de gevelopschik van dit neogotische huis met 15de-eeuwse kern beantwoorden aan een aantal zeer eenvoudige criteria. De bij de stijkenmerken behorende onderdelen en profileringen in het geveloppervlak werden hersteld, het geheel werd tegen verdere aftakeling behoed en wat niet vervangen diende te worden bleef behouden, bijvoorbeeld de totaliteit van het schrijn- en smeedwerk. De gevel biedt een nette en homogene aanblik, kwaliteiten die men vóór de restauratie miste, en die zowel gevraagd worden door zijn ligging aan de openheid van de Brugse reie als door zijn intrinsieke eigenschappen. Er mag hierbij worden benadrukt dat de uiteindelijke restauratiekosten door de beschreven behandelingswijze sterk in de hand werden gehouden.

De voorgevel van
De Grootte Mortier,
na restauratie en
herschikdering
(foto O. Pauwels)

VOETNOTEN

- (1) Voor de beschrijving van deze voorgevels zie Devliegheer L., *De huizen te Brugge, Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, deel 2-3, Tiel-Amsterdam, 1975, p. XLV, 377-378, 441, 421, 452-454, 460, fig. 545, 546, afb. 338, 884, 885, 970, 997, 1076.
- (2) *De Grootte Mortier* paalde aan de linkerzijde aan *De Cleene Mortier* en aan de rechterzijde aan *Tzwarte Leeukin*. In 1583 verkocht Jacques Lampsins dit huis aan Thomas Planckenij voor de som van 450 ponden groot Vlaams, waarnaast hij 100 gulden ontving voor een *hoofdcleetlaecken of toemaatje* (Stadsarchief Brugge (SAB), Carmerszestendeel, fol. 161). Met het hoofdkleedlaken, waarvan sprake is bij de verkoop in 1583, bedoelde men in enge zin zoveel laken als men voor een mannenkap nodig had, doch de term werd eerder gebruikt als benaming voor een "in hoofdsheid" gegeven toeslag (Verwijs E. en Verdam J., *Middennederlandsch Woordenboek*, dl. III, 1894, kol. 708). Het is niet zeker of Jacques Lampsins mag vereenzelvigd worden met de uit Antwerpen afkomstige gelijknamige borstelmaker die in 1556 poorter werd in Brugge (Schouteet A., *Indices op de buitenpoorterboeken van de stad Brugge, 1548-1788*, Brugge 1965, dl. I, blz 88; dl. II, *Index op de Borgen en de Domiciles van de Buitenpoorters*, p. 88).

Jacques Lampsins bezat nog de huizen *de Kemele* en *de Kethele* in de Wapenmakersstraat en *de Cleene Cauwersinne* aan de Langerei (Gilliodts-Van Severen L., *Les registres des "Zestendeelen", ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580*, in *Annales de la Société d'Emulation*, jg. 1893, p. 44). In april 1595 overleed Jacob Lampsins en liet zijn weduwe Maeyken een staat van goederen opmaken (SAB, *Staten van Goederen*, 2de reeks, nr. 15421).

Volgens de gegevens opgetekend in de registers van het Carmerszestendeel verwierf Thomas Planckenij in 1585 het aanpalende huis *Tzwarte Leeukin*. Beide huizen kwamen in 1598 in handen van de familie van Herman Yoot en bleven in bezit van de familie Yoot tot in het midden van de 17de eeuw. Nadien behoorden ze tot de families Van der Last, Vereycken en Speelmans. In 1767 kocht meester-metselaar Frans de Smidt (1719-1773) de *Grootte Mortier* van de Paters Karmelieten, die aan de overzijde van de reie hun klooster hadden. Bij diens overlijden was het huis bewoond door de heer Roberti, aalmoezenier van het regiment van Vieret. Frans de Smidt, oud-deken van het metselaarsambacht, was een vermogend aannemer van bouwwerken en bezat in Brugge niet minder dan 31 panden (SAB, *Staten van Goederen*, 2de reeks, nr. 12637).

- (3) SAB, Bouwaanvraag 1824, zonder nummer, 50,3 x 35,4 cm, toelating 26 april 1824.
- (4) SAB, Bouwaanvraag 1861/150, 46,3 x 37,1 cm, toelating 27 november 1861.
- (5) Zoals bijvoorbeeld het huis *Ter Beurse* (1453) aan de Vlamingstraat en het Tolhuis (1477) aan het Jan van Eyckplein.
- (6) Het is niet gekend of de in Ieper wonende ridder Arthur Merghelycnk (1853-1908) dit laatgotische huis aankocht met de bedoeling dit te herstellen en te bewonen. Als grootgrondbezitter en oudheidkundige had hij wel de middelen en de interesse om dit te kunnen realiseren. In hetzelfde jaar 1875 verwierf hij het kasteel Beauvoorde te Wulveringem in de Westhoek. Wellicht ging al zijn aandacht naar de grondige verbouwing van dit vroeg 17de-eeuwse waterkasteel. Of de volgende eigenaar van *de Grootte Mortier* connecties had met Arthur Merghelycnk blijft een open vraag. Het feit dat Pauline de Menten de Horne van Ieper afkomstig was en dat Alphonse Dumon de Menten in 1883 naar Ieper reisde om er zich te documenteren voor de verfraaiingswerken aan de Spiegelrei in Brugge wijzen enigszins in die richting. De Brugse architect en oudheidkundige Charles Verschelde vermeldde in zijn in 1875 verschenen *Les anciennes maisons de Bruges* (p. 25) "dat het Brugse stadsbestuur het huis recent had aangekocht en hoopte op een spoedige restauratiebeurt". Of het stadsbestuur onder burgemeesterschap van A. Visart de Bocarmé dit pand inderdaad aankocht om het te herstellen in het kader van de nieuwe restauratiepolitiek kunnen we echter niet bevestigen.

- (7) SAB, *Portefeuille 193, Autorisations de bâtir*, nr. 98. Het hierna volgende restauratieverhaal is gebaseerd op briefwisseling en documenten uit dit bundel.
- (8) Over deze restauratiebeweging zie: Beernaert B., e.a., *Stenen Herleven, 111 jaar kunstige herstellingen in Brugge 1877-1988*, Brugge, 1988.
- (9) SAB, Verzameling doodsberichten; *Provinciale Almanak van West-Vlaanderen en Weg-Wyzer der Stad Brugge* (jaargangen 1880-1923). Als nijveraar leidde A. Dumon samen met zijn broer een mouterij aan de Knolstraat, waar nu de Julius en Maurits Sabbestraat is gelegen, en bewoonde een huis langs de Langerei (toen nr. 53). In 1881 — dus net voor hij het huis langs de Spiegelrei aankocht — was hij tweede secretaris van de pas opgerichte vrijmetselaarsloge *La Flandre*. Hij was tevens voorzitter van de *Bond der Stoffelijke Belangen* en verzekeringsagent van *Le Lion Belge*. In 1931 werd het pand door de erfgenamen Dumon gelegateerd aan de Stad Brugge die het in 1949 verkocht.
- (10) Zie over dit probleem ook E. De Witte, M. Dupas, L. Maes *Gewelreiniging na voorverharding*, in *M&L* 8/4 (1989).
- (11) Zie rapport Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Mortelanalyse M. Dupas, dd. 7 maart 1988, ref. 2L/13 87/3916.

OVER HET ONTSTAAN EN DE RESTAURATIE-RENOVATIE VAN HET ASLK DIRECTIEGEBOUW TE BRUSSEL

GUIDO J. BRAL, Kunsthistoricus

In 1990 bestaat de Algemene Spaar- en Lijfrentekas precies honderdvijfentwintig jaar. Uitgerekend dit jaar besloot de Directie, over te gaan tot een grondige restauratie van het oudste nog bestaande directiegebouw aan de Wolvengracht-Zilverstraat, te Brussel.

Het complex kwam tot stand in twee fazen. Architect Henri Beyaert bouwde in 1889-1893 het prestigieuze "Hôtel" van de Spaarkas, dat door zijn opvolger Alban Chambon in de oorlogsjaren 1910-1918 werd verdubbeld en uitgebreid met een hoekgebouw en -toren. Hoewel goed onderhouden en reeds gereinigd en opgeknapt in de vijftiger jaren was een grondige restauratie van het exterieur aangewezen. Van het interieur werden

Algemene opname
van de eerste
vestibule, directie-
gebouw ASLK,
na restauratie
(foto G. Charlier)

De trapzaal met de twee monumentale schilderijen, na restauratie. Staatsieportret van prins Philippe door L. De Winne, s.d. en tafereel van A. Levy, s.d. (foto G. Charlier)

de monumentale inkompartij met vestibules en traphal en de indrukwekkende vergaderzaal met wacht- en voorkamer, oeuvre van architect-decorateur Alban Chambon, grondig gerestoureerd.

HISTORISCHE ACHTERGROND EN VESTIGING TE BRUSSEL

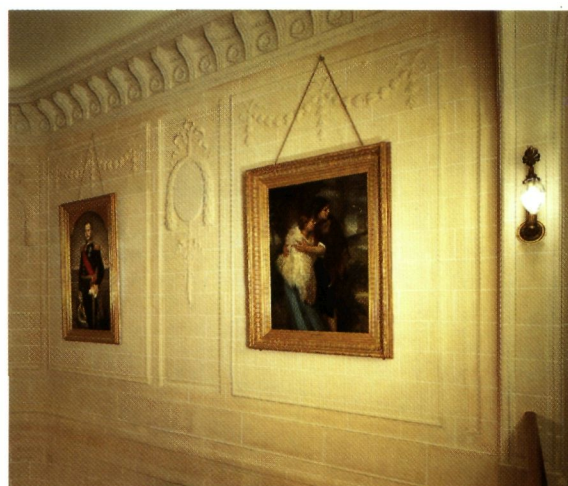
"Een massa kleine kapitalen in de economische kringloop brengen, die zonder haar tussenkomst renteloos, steriel en onproductief zouden gebleven zijn", zo formuleerde één der medestichters van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas en gewezen minister van Financiën, Pieter Tack, in 1865 de doelstelling van deze parastatale spaar- en voorzorgsinstelling.

Op 16 maart 1865 werd de Algemene Lijfrentekas, opgericht bij wet van 8 mei 1850, bij de nieuw opgerichte Spaarkas gevoegd. Samen vormden zij de Algemene Spaar- en Lijfrentekas. De grote stuwkracht achter deze instelling was niemand minder dan de Luikenaar Walthère Frère Orban, leider van het Belgisch liberalisme en minister van Financiën tijdens de regering van het kabinet van eerste minister Charles Rogier (1800-1885) in de periode 1857-1868.

Een Algemene Raad, samengesteld uit een voorzitter en vierentwintig leden, werd door de Koning benoemd. De Raad van Beheer, gekozen onder de leden van de Algemene Raad, was samengesteld uit één voorzitter en zeven leden, eveneens door de Koning benoemd. Onder deze twee raden werd een Directeur-generaal aangesteld.

De eerste Algemene Raad, die op 3 juni 1865 geïnstalleerd werd, was voorgezeten door prins Philippe, derde zoon van koning Leopold I. Het voorzitterschap van de Algemene Raad werd trouwens steeds waargenomen door een prins van de koninklijke familie, achtereenvolgens prins Philippe, graaf van Vlaanderen (1865-1905); prins Albert van België (1905-1909); prins Leopold, hertog van Brabant (1921-1934); prins Karel, graaf van Vlaanderen en regent (1935-1954) en prins Albert, prins van Luik, sinds 1954.

Van alle voorzitters van de Algemene Raad zijn schilderijen en portretbustes bewaard gebleven. Hofschilder Lieven De Winne schilderde een

staatsieportret van prins Philippe. Dit monumentaal portret is opgehangen in de traphal. Het portret van prins Albert, vervaardigd door J. Laudy in 1936, siert de monumentale schoorsteenboezem in de raadzaal. De marmeren portretbustes van prins Leopold, vervaardigd door Alfred Courtens en van prins Karel, vervaardigd door J. de Bremaecker, flankeren de schoorsteen in de raadzaal.

Als eerste voorzitter van de Raad van Beheer werd Henry de Brouckère aangesteld. Hij loodste de instelling via de Eikstraat en het De Brouckèreplein tot aan de Wolvengracht. In 1889 werd De Brouckère opgevolgd door Victor Van Hoegaerden.

De eerste vergaderingen van de Algemene Raad vonden plaats in de privé-salons van Henry de Brouckère zelf, dit in afwachting van de huur- en later de bouw- van eigen directiekantoren. De zetel van de ASLK was aanvankelijk gevestigd in het Hotel Marnix, Eikstraat 13, te Brussel.

Vanaf 1872 werd luidop gedacht aan de oprichting van een eigen gebouw. In het vooruitzicht daarvan werden enkele percelen aangekocht aan het De Brouckèreplein. Op perceelnummer 72, naast het latere "*café Métropole*", vlakbij de Paardgang richting Wolvengracht, werd door architect Antoine Trappeniers tussen 1872 en 1874 een monumentaal neoklassiek bouwwerk opgericht. Op die wijze wou de Spaarkas een bijdrage leveren tot de stedenbouwkundige transformatie — op Parijse leest geschoeid — die burgemeester Jules Anspach had ondernomen.

In 1888 sprak de Raad van Beheer zich principieel uit voor de bouw van een nieuwe zetel; aangezien er geen uitbreidingsmogelijkheden waren aan het De Brouckèreplein werden aan de nabijgelegen Wolvengracht enkele percelen aangekocht. Aan architect Henri Beyaert werd opdracht gegeven een representatief directiegebouw met kantoorcomplex op te richten, samen goed voor 26.873 m³. Vijf jaar later, in 1893, werden de nieuwe gebouwen in gebruik genomen; het complex aan het De Brouckèreplein werd verkocht aan de familie Wielemans-Ceuppens en vervolgens omgevormd tot het "*Hôtel Métropole*". Ondertussen ging de aankoopcommissie van de Spaarkas verder met de verwerving van percelen in de Zilverstraat, Kreupelenstraat en Wolvengracht, dit met het oog op latere vergrotingen. In 1894 overleed Henri Beyaert, waarop de plannen tot uitbreiding werden toevertrouwd aan architect Henri Van Dievoet, die vanaf 1901 tot 1904 nieuwe gebouwen optrok in de Zilverstraat, Kreupelenstraat en Wolvengracht. Die bouwphase was goed voor 22.131 m³ kantoorvolume. In 1912 werd aan architect-decorateur Alban Chambon de opdracht gegeven het directiegebouw van Henri Beyaert gevoelig uit te breiden en een monumentale inkom te ontwerpen op de hoek

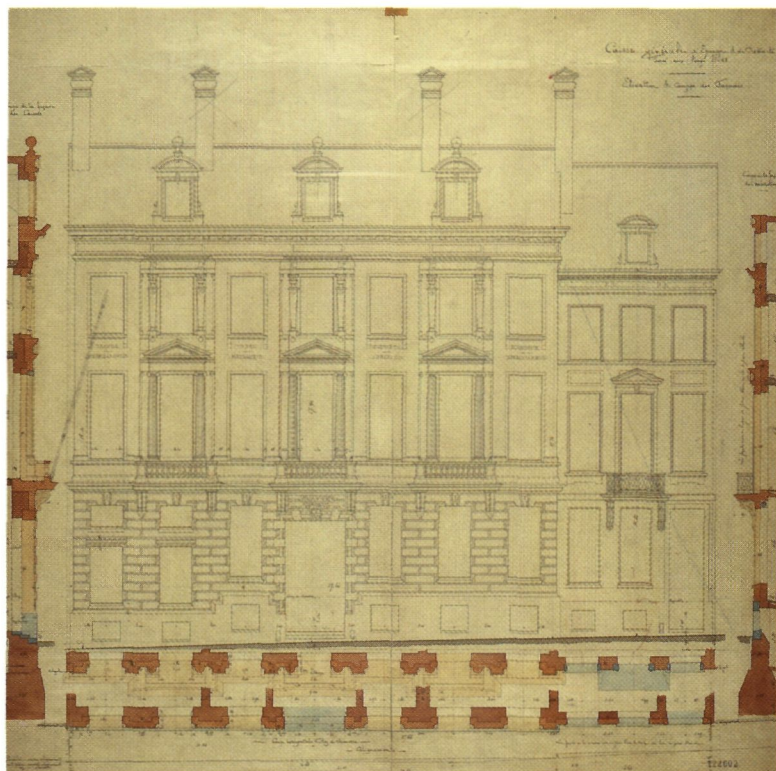
Wolvengracht-Zilverstraat. In de daaropvolgende jaren realiseerde deze architect ook uitbreidingen van diverse kantoorgebouwen en verhoogde hij het bestaande bouwvolume met 33.311 m³. Zijn zoon Alfred Chambon tenslotte realiseerde in de vooroorlogse periode 1930-1934 de deels nog bestaande eclectische kantoorgebouwen in de Kreupelenstraat. In de na-oorlogse periode (1947-1953) richtte Alfred Chambon tenslotte de monumentale en internationaal geroemde kantoorgebouwen op naast de Beyaert-vleugel aan de Wolvengracht, richting Warmoesstraat.

HET DIRECTIEGEBOUW OF HET "HOTEL" VAN HENRI BEYAERT

Deze vleugel, ook genaamd "*Hôtel*", waarin directiekantoren zijn ondergebracht, bouwde architect Henri Beyaert (1823-1894) aan de Wolvengracht, tussen 1889 en 1893. Stilistisch wordt het project van Beyaert gekenmerkt door het aanwenden van een klassieke bouwstijl waarnaar zijn voorliefde uitging, namelijk een eclectische mengeling van Lodewijk XVI-stijl, Italiaanse renaissance en Empire-stijlelementen. De volledig in euvillesteen opgetrok-

►►
De gevel van het
"Hôtel" van de ASLK
omstreeks 1890
(foto Archief ASLK)

Voorontwerp van
Henri Beyaert voor
de voorgevel van
het "Hôtel"
(foto Archief ASLK)

ken voorgevel telde zeven traveeën. Drie traveeën zijn geaccentueerd door een bijzondere decoratieve constructie zoals balkons, decoratieve omlijstingen, vensteromlijstingen met halfzuilen en frontons en door lucarnes met gebogen fronton boven de — merkwaardig genoeg volledig in euvillesteen uitgevoerde — dakkroonlijst. De monumentale centrale doorgang is geflankeerd door tweemaal drie vensters, voorzien van decoratief uitgewerkt ijzersmeedwerk.

Typerend voor de homogeniteit van deze laat-19de-eeuwse architectuur is dat dezelfde stijlvermenging doorgetrokken wordt tot in de kleinste details van het interieur.

Uit de originele plannen, schetsen en geschriften van Beyaert komt zeer duidelijk een dubbele betrachting van de architect tot uiting.

Van zijn oorspronkelijke interieurconcepten zijn drie directiekantoren op de eerste verdieping vrij gaaf tot ons gekomen.

Voor al het centraal boven de ingang gesitueerd kantoor is rijkelijk voorzien van stuc- en schouwdecoraties en lambriseringen, eigen aan het subtiel

genie van Henri Beyaert. Het vermengen van Lodewijk XVI-stijlelementen met Empire-stijldecoraties verwijst naar het verfijnde eclectisme dat hoogtij vierde in het laatste kwart van de 19de eeuw.

Het *Hôtel* was stedenbouwkundig goed geïntegreerd binnen de kleinschalige bestaande bebouwing van de Wolvengracht, hoewel Beyaert van in het begin opdracht was gegeven het complex zo te concipiëren dat uitbreiding mogelijk moest zijn.

Binnen het oeuvre van Henri Beyaert behoort het *Hôtel* van de ASLK tot één van zijn zuiverste en meest monumentale neoklassieke creaties. De wijze waarop hij de architecturale mogelijkheden van deze vormtotaal uitbuit komt goed tot uiting in de reliëf- en volume-effecten die hij weet te benutten in de alternatie van de wel en niet geaccentueerde gevelgeleding. De sculpturale versiering - bossage, deuromlijsting (gelijkvloers), consoles, balkon, zuilen, hoofdstel en fronton (eerste verdieping), hermvormige pilasters en hoofdstel (tweede verdieping), dakkroonlijst in steen en lucarnes - is van een ongewone perfectie en ondersteunt op aangename wijze het algemene gevelconcept.

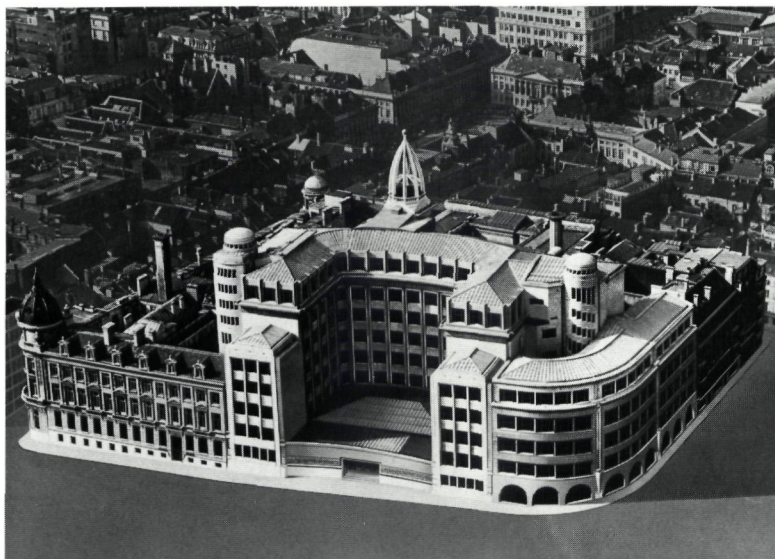
UITBREIDING VAN HET DIRECTIEGEBOUW DOOR ALBAN CHAMBON

De verdere uitbreiding van het *Hôtel Beyaert* werd in de periode 1910-1917 toevertrouwd aan architect-decorateur Alban Chambon (1847-1928). Aan hem werd de opdracht gegeven het bestaande *Hôtel* uit te breiden in de richting Zilverstraat met zes even brede traveeën, een monumentaal hoekgebouw van drie geledingen en twee traveeën in de Zilverstraat. De hoofdingang van het directiegebouw verplaatste hij naar de hoek Wolvengracht-Zilverstraat waar hij ook in het interieur de vestibules, trapzaal en raadzaal met wacht- en voorkamer stijlvol gestalte gaf.

Toen Alban Chambon deze opdracht kreeg had hij reeds een welgevulde carrière achter de rug. Geboren te Varzy in Frankrijk, volgde hij te Parijs een opleiding beeldhouwen en leerde hij zijn "métier" in gespecialiseerde ondernemingen. We treffen hem te Brussel vanaf 1868 waar hem, zoals vele andere beeldhouwers, de grote architecturale opdrachten van koning-bouwer Leopold II aantrokken. Chambon werkte zo ondermeer aan

Hoek Wolvengracht-Zilverstraat.
Uitbreiding en
hoekgebouw door
architect Alban
Chambon, gerealiseerd
tussen
1912-1918.
Opname rond 1919
(Foto Archief ASLK)

▲
Luchtfoto van het ASLK-complex met ondermeer het directiekantoor hoek Wolvengracht-Zilverstraat (Foto Archief ASLK)

►
Ontwerp van Alfred Chambon voor de monumentale hoofdingang, hoek Wolvengracht-Zilverstraat. Inkt en aquarel, ca 1918 (Wachtkamer, directiegebouw ASLK)

Schets-ontwerp voor de binnenzijde van de eerste vestibule, directiegebouw Wolvengracht-Zilverstraat, gelijkvloers, door Alban Chambon (Archief A.A.M., Fonds A. Chambon)

de decoratieve friezen van de Beurs en was eveneens actief op de werf van het Justitiepaleis.

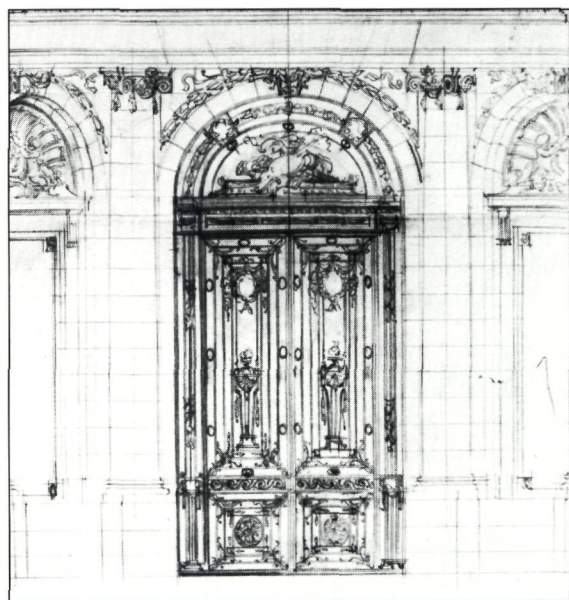
In 1876 installeerde hij zich in de "*rue de Livourne*" als "*sculpteur-ornemaniste*". Chambon was vooral actief in de decoratie van theater- en variétézalen. Hij realiseerde ondermeer de verbouwing van het Brusselse Parktheater in 1882 en werkte in opdracht van de Engelse architecten W. Emden en C.J. Philipps aan verscheidene hotels, theaters en restaurants in Londen. In 1896 vertrouwde Leopold II hem de verbouwing toe van zijn kasteel in de Ardennen tot een luxueus hotel-restaurant.

Eén van zijn belangrijkste interieurconcepten realiseerde hij in het Brusselse "*Hôtel Métropole*" op het De Brouckèreplein. Dit wervelend interieur, samengesteld uit precieze marmers voor plint- en wandbekledingen, figuratieve en decoratieve brandramen, bizarre kroon- en wandluchters naast overdadig vergulde stucdecoraties — waarbij het klassieke eclectische vormen-repertoire subtiel vermengd wordt met 'moderne', naar Art-Nouveau neigende elementen — mag wel als representatief worden beschouwd voor zijn laat 19de-eeuws oeuvre.

Daarop volgde één van zijn belangrijkste opdrachten, het casino-kursaal van Oostende (1898-1907) en het Koninklijk Theater (1899-1905). In Oostende realiseerde Chambon een reeks monumentale bruggen, waarvan deze op de De Smet de Naeyerlaan bewaard bleef.

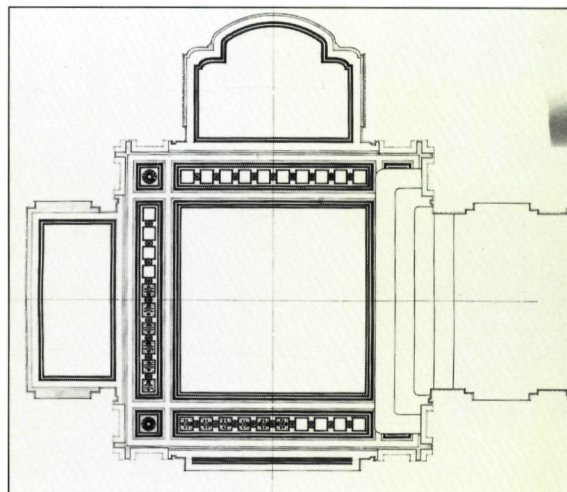
Voor Brussel maakte hij nog voorstellen voor de herinrichting van de Kunstberg (1909-1910) en voor de Joegoslavische hoofdstad Belgrado ontwierp hij enkele niet-uitgevoerde stedenbouwkundige projecten.

In nauwe samenwerking met zijn zoon Alfred beëindigde Alban zijn rijkge vulde carrière met de

►
Detailopname van
de mozaïekvloer in
de eerste vestibule
(foto G. Charlier)

►►
Voorontwerp voor
de mozaïekvloer in
de tweede vestibule
(inkt op papier,
Archief A.A.M.,
Fonds A. Chambon)

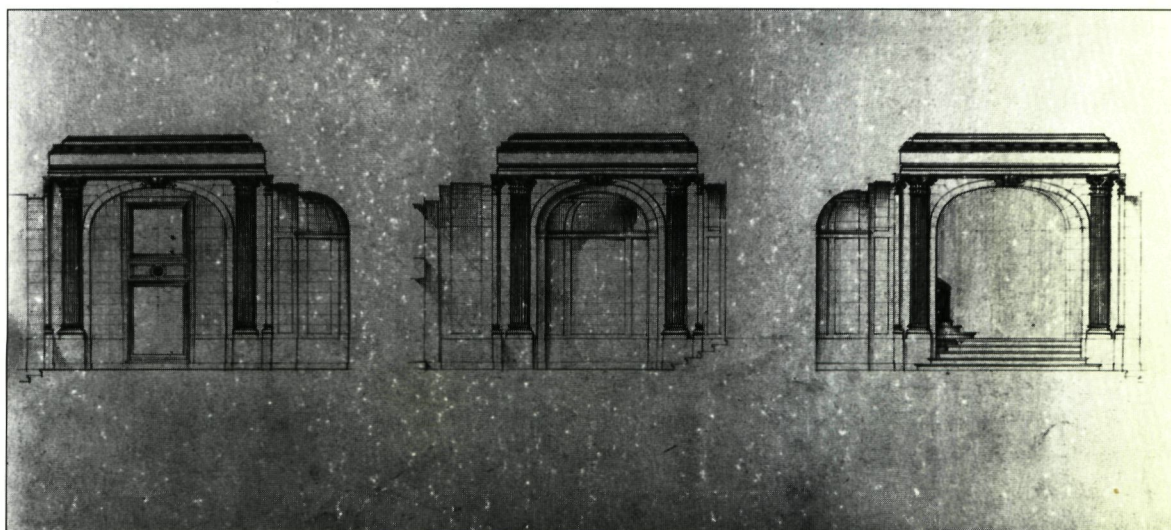
uitbreiding en verfraaiing van de gebouwen van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas (1910-1917) en het kasteel van Roumont te Libramont, in de Belgische Ardennen (1911-1919). Hij stierf te Brussel in januari 1928.

Alban Chambon besteedde een uitzonderlijke zorg aan de detaillering van zijn architecturale creatie voor de uitbreiding van de ASLK. Uit zijn zakelijke briefwisseling blijkt zijn niet aflatende ijver om topkwaliteit te leveren. Hij ging zwaar tekeer tegen het soms zuivere winstbejag dat bij bepaalde aannemers primeerde op de kwaliteit van het afgeleverde werk. Bij de realisatie van zijn projecten schakelde hij dan ook meestal familiale bedrijven in. Zelf beheerde hij met Gaston en Fernand Chambon een beeldhouwers-, stucadoors- en

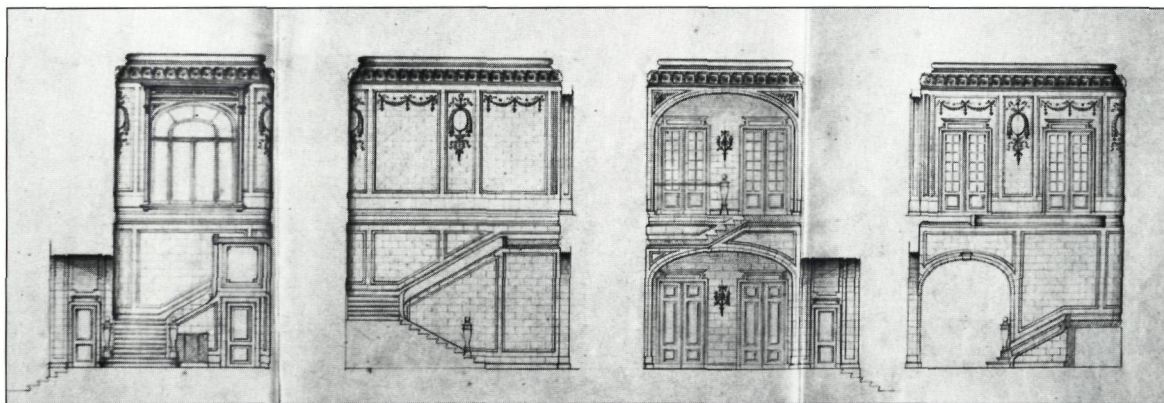
algemeen decoratieatelier (meubilering, sculptuur, luchters en schilderwerk) in zijn bedrijf in de "Rue de Livourne" en leverde aan de opdrachtgever en uitvoerende aannemer steeds gipsen modellen van de belangrijkste ornamentale partijen, om een hoge artistieke kwaliteit bij uitvoering door derden te waarborgen.

In het zorgvuldig bijgehouden bouwarchief van de ASLK zijn zowat alle bouwplannen van de bouwfazen Henri Beyaert (1889-1893) en Alban Chambon (1910-1918) bewaard gebleven, zowel van de exterieurs — algemene plannen, technische als decoratieve details — als van de interieurs. Naast de bouwplannen en het administratief dossier, aanbestedingsdocumenten en briefwisseling, konden enkele merkwaardige fotodocumenten, schetsen voor de decoratieve friezen en

Voorontwerp voor
de drie wanden
van de tweede
vestibule op het
gelijkvloers, door
Alban Chambon
(Archief A.A.M.,
Fonds A. Chambon)

Voorontwerp van de trapzaal door Alban Chambon. Op één enkel detail na — de wandarmaturen — werd dit ontwerp integraal uitgevoerd (potloodschets, Archief A.A.M., Fonds A. Chambon)

ontwerpen voor draperingen en meubilair worden geraadpleegd. Naast het huisarchief van de ASLK, waarin alle officiële en administratieve documenten en archieven zijn bewaard, werd uitvoerig geput uit het persoonlijke archief van Alban Chambon, met alle voorstudies en schetsen van voorontwerpen en ontwerpen.

In de Brusselse *Archives d'Architecture Moderne* werd in 1975 het tot dan door de familie bewaarde archieffonds van de architecten Alban en Alfred Chambon gedeponeerd. Momenteel is dit archief, dat 5.136 nummers omvat, nog niet volledig geïnventariseerd. Het project dat ons in het kader van dit artikel interesseert — de bouw en uitbreiding van de ASLK-gebouwen in Brussel — alleen al omvat 3.393 plannen, naast 14 fotografische platen.

Uit de studie van de archivalische documenten blijkt dat het ontwerp voor het *Hôtel*, de Beyaertvleugel, in 1889-1893 conform de richtlijnen van Henri Beyaert werd uitgevoerd. Hoewel Beyaert opdracht had gekregen in zijn concept de mogelijkheid tot uitbreiding te voorzien, zijn geen schetsen van zijn hand daaromtrent bewaard.

Wanneer Alban Chambon de opdracht krijgt de Beyaertvleugel uit te breiden concipieert hij het gebouw in dezelfde stijl en ontwerpt hij als monumentale inkom een hoekgebouw in de geest van Beyaerts oeuvre. Hij laat zijn uitbreiding perfect aansluiten op de Beyaertvleugel, respecteert de traveeverhoudingen en past de kelderverdieping van Beyaert aan het nieuwe concept aan. De hoofdingang wordt verplaatst en veel later, rond 1947, zal Alfred Chambon een nieuwe bronzen deuromlijsting voor de ingang Beyaertvleugel ontwerpen.

Ook Chambon ontwerpt de uitbreiding in een

mengeling van Lodewijk XVI- en Empirestijl, zowel wat het exterieur als het interieur betreft. Hij kopieert hierbij niet slaafs Beyaert maar slaagt erin om een duidelijke persoonlijke visie in zijn totaal concept te leggen. Dit aspect maakt dat het inkomgebouw met traphal en raadzaal tot een bijzonder verfijnd geheel is uitgegroeid.

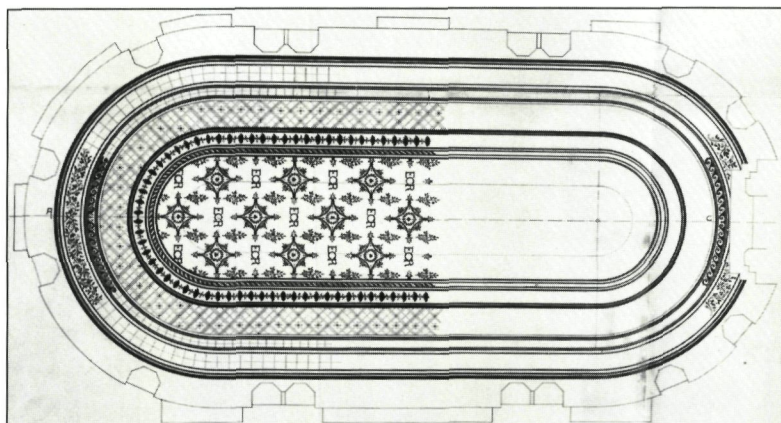
Ondanks het feit dat het grootste deel van het project in volle oorlogstijd werd uitgevoerd — Chambon zelf noteert op verschillende van zijn uitvoeringstekeningen "*Dessin fait pendant la guerre*" — is het project op het vlak van de monumentale decoratie volledig uitgevoerd, zowel exterieur als interieur. Het schilderwerk van de plafonds, het glasraam in de traphal, kroonluchters, meubilair en bekleding, draperingen en vloertapijten zijn, gezien de oorlogsomstandigheden, slechts gedeeltelijk tot stand gekomen in vergelijking met de ontwerpen van Alban Chambon.

Zijn zoon Alfred, die in de veertiger en vijftiger jaren de modernistische en bijzondere monumentale gevel van de Wolvengracht ontwierp, werkte tot in 1953 verder aan het interieur van het directiegebouw. Het grote decoratieve vloertapijt van de grote raadszaal werd aldus pas in 1953 naar het ontwerp van zijn vader gerealiseerd.

DE ICONOGRAFIE

Architecturale iconografie of beeldspraak kan zich uiten op verschillende manieren.

Door volumes, vormgeving en vooral zijn stijlkeuze, bepaalt de architect in sterke mate de uitstraling die het gebouw op de gebruiker zal hebben. In de 19de eeuw ontwikkelt zich een veelheid van stijlen, die moeilijk onder één

Uitvoeringsontwerp
van de parketvloer
en het vloertapijt in
de raadzaal
(inkt op karton,
Archief A.A.M.,
Fonds A. Chambon)

noemer te vatten zijn. Er ontstaan bouwtypologiën, die het de toeschouwer makkelijk moeten maken om uit de stijl de functie van het gebouw af te leiden. Kerken worden meestal in neogotische stijl geconcipeerd, bankgebouwen daarentegen worden, omwille van hun burgerlijke en staatskundige functie bijna steeds in een 'renaissance' (grieks-romeinse revival) en neoklassieke vormtotaal (post-Franse Revolutie) gegoten.

Binnen die sprekende architecturale vormtotaal ("architecture parlante") worden dan nog vaak specifieke symbolische verwijzingen naar de bankactiviteiten in het algemeen, zoals het sparen, de handel, de zeevaart en aanmanende opschriften, in de decoratie verwerkt. Toegepast op de gebouwen van de ASLK zijn dergelijke symbolen uitvoerig verwerkt in architecturale sculpturen, stucdecoratie, bronzen (poorten en luchters) en schrijnwerk.

Henri Beyaert voorzag in zijn concept een reeks van vier tweetalige opschriften, die zowat de discipline van een vooruitziend burger moesten aanwakkeren, onder andere werkzaamheid (*travail*), matigheid (*ordre*), soberheid (*sobriété*) en spaarzaamheid (*économie*). Bij de uitbreidingswerken van Alban Chambon verdwenen deze opschriften en werd meer de nadruk gelegd op beeldsymbolen als laurierkransen (verdiende bekroning voor inspanning) verweven met de initialen van de Spaar- en Lijfrentekas ECR, korenaren en vooral het centrale herkenningssymbool: de bijenkorf. Tot 1964, met de invoering van het nieuwe ASLK-logo, was iedereen vertrouwd met het oude symbool, dat ook als briefhoofd en in alle officiële stukken werd gebruikt. Centraal de bijenkorf op een sokkel boven de heraldische tekenen van de monarchie,

rokende machines, een zeilschip, de handpers, het aambeeld, de aardbol, dat alles beschenen door een opgaande zon met in haar stralen heen en weer zwermende vlijtige bijen, het zinnebeeld van de spaarzin. In de hoekgevel verwerkt Alban Chambon het topsymbool, de bij: in de bronzen deurplaat en hoog in de gevel, onder de koepel, plaatste hij dit eenzame motief centraal in een breed uitwaaijende cartouche. In het smeed- en bronswerk van deuren en vensters verwerkte hij subtiel initialen, laurierkransen, korenaren, zonnestralen en een figuratieve voorstelling van handel en voorspoed (tympaan inkomdeur).

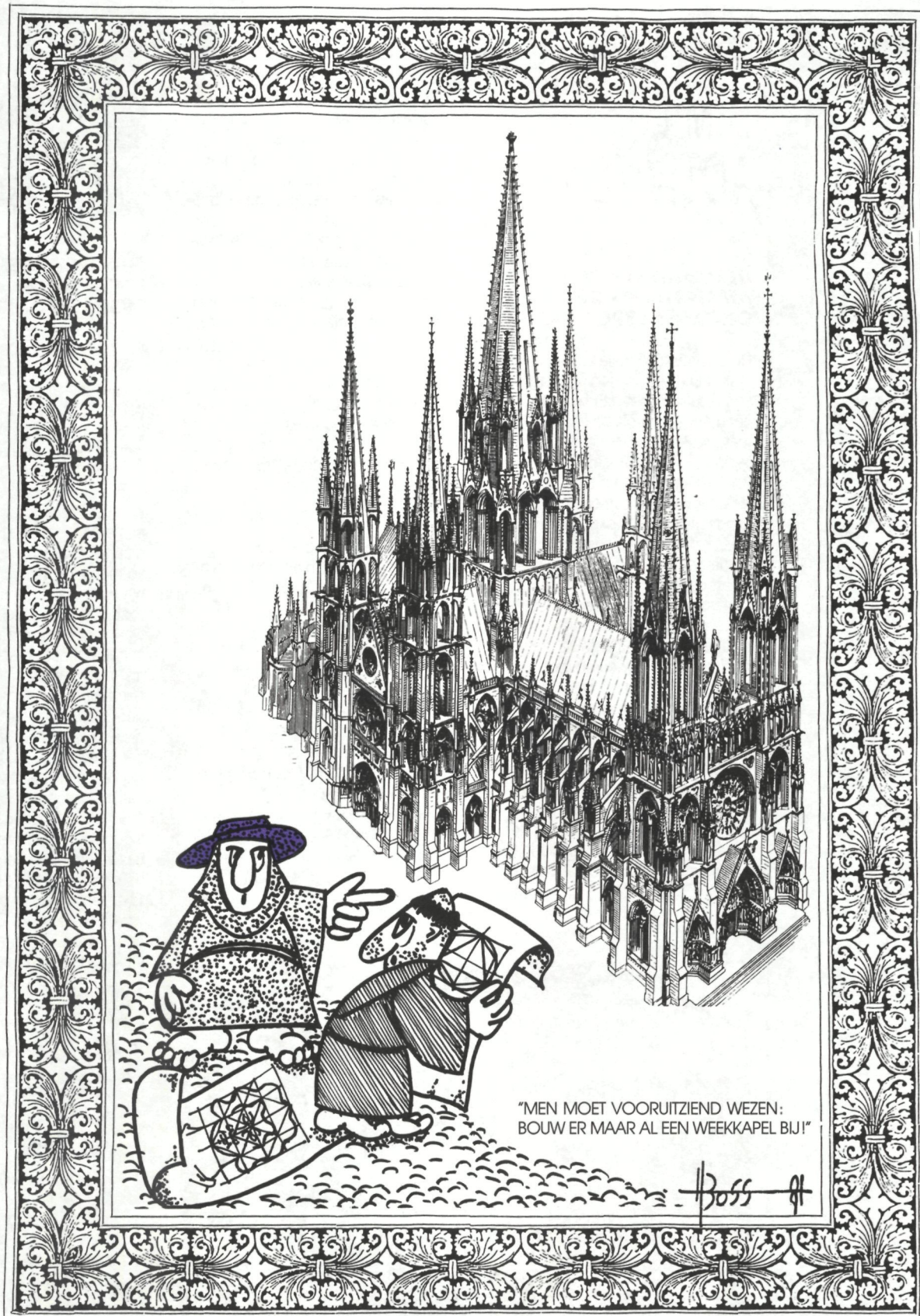
In het interieur verwerkte Chambon de symbolen op een zeer decoratieve wijze in het schrijnwerk (repetitief motief van de bij in de deuren naar de raadzaal), in het bronswerk (hoorns des overvloeds in de wandarmen en afbeeldingen van de hermesfiguur, symbool van de handel) en in de stucwerkpanelen als supra-porta's verwerkt in de raadzaal (de monarchie — twee leeuwen die het wapen flankeren voorzien van scepters en de kroon —, de bijenkorf omkranst door een lauriertak verweven in een eiketak, een getand wiel en een hamer, een wereldbol omkranst door twee takken gekruist door een vijl en een anker met onderaan een waaklamp en het symbool van de opgaande zon; verder symbolen voor de rechtspraak en de wetenschap). Tot zelfs in de rijkelijk uitgewerkte polychrome parketvloer en het centraal wandtapijt verweven zich de symbolen van de lauriertak, de eiketak, de initialen en het bij-motief.

Voorontwerpen in
gips, vervaardigd in
de ateliers van
Alban Chambon,
met voorstellingen
van de symbolen
van de Spaarkas
onder meer een
bijenkorf met
laurierbladeren,
de opgaande zon
en korenaren
(foto A. Chambon,
gesigneerd,
ca. 1912,
Archief ASLK)

M&L BINNENKRANT

Nr. 50
Bijlage bij
M&L 10/1
jan.-feb. '91

B.M.L.- ACTIVITEITEN

RESTORATION 90 - AMSTERDAM - 22-24 OKTOBER 1990

De 3de internationale vakbeurs van restauratie- en conserveringstechnieken — alsook het daarbij aansluitend congres — had plaats van 22 tot en met 24 oktober 1990 in het RAI-gebouw te Amsterdam. Op verzoek van de organisatoren nam ook het Bestuur voor Monumenten en Landschappen als exposant deel. *Restoration 90* slaagde erin gedurende drie dagen de ontmoetingsplaats te zijn voor hen die zich op professionele wijze bezighouden met de restauratie en conservering van cultureel erfgoed, dit zowel op het gebied van kunstwerken, boeken, bibliotheken en archieven als op het gebied van monumenten en hun interieurs. Zo waren er speciale baksteen- en pannesorten te zien, dakleien, stucwerk, natuursteensoorten, houtverbindingen, produkten en methoden voor houtconservering, verf- en vernissoorten, glassoorten, gevelreinigingsapparatuur, oude bouwmaterialen, wandweefsels, enz.

Verschillende firma's gaven demonstraties op het gebied van houtbewerking, houtrotbestrijding, steenhouwen en stucwerk. *Restoration 90* bracht 177 exposanten samen, die instonden voor een kwalitatief hoogstaande vakbeurs. Er waren vijf stands uit Polen, drie uit Frankrijk en België, twee uit West-Duitsland en één uit Oost-Duitsland, terwijl Groot-Brittannië aanwezig was met een landenin-zending. Maar ook Finland, Zwitserland, Italië, Nieuw-Zeeland en de Verenigde Staten namen deel. Uiteraard bestond het grootste deel van de deelnemers uit Nederlandse bedrijven.

In de rand van de beurs had een internationaal congres plaats, *Cultureel erfgoed in een agressieve omgeving*. Een 100-tal congressisten hadden het gedurende drie dagen over de milieu-problematiek in relatie tot de monumentenzorg.

Met 7490 bezoekers werd *Restoration 90* druk bezocht. Op de stand van het Bestuur, ging de belangstelling vooral naar de BML-publikaties met als trekpleister *M&L*. Dat het tijdschrift ook in het buitenland (in het bijzonder Nederland) gelezen en goed onthaald wordt, is na deze 3-daagse duidelijk. Belangstelling ging er ook naar de werking en de structuren van de monumentenzorg in ons land, hetgeen niet voor elke bezoeker even duidelijk bleek. Het Bestuur kan alvast terugblikken op een succesvolle beurs-deelname en hoopt in 1992 opnieuw van de partij te zijn.

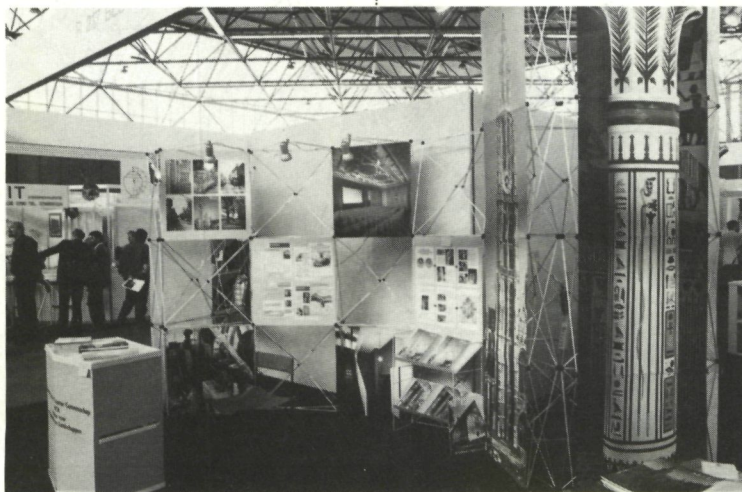
L. Tack

EUROPESE GEMEENSCHAP STEUN VOOR MODELPROJECTEN

Voor de achtste opeenvolgende keer richt de Commissie van de Europese Gemeenschappen een actie in voor het in stand houden en het bevorderen van het architectonisch erfgoed van de Gemeenschap. Het thema voor 1981 is *Getuigenissen van agrarische, ambachtelijke, industriële en andere productieactiviteiten*, met name de monumenten en historische plaatsen die een werkomgeving vormden en waarvan het belang voor het Europese erfgoed duidelijk is vastgesteld. Het belang van deze werkplaatsen kan zowel gelegen zijn in het architectonisch ontwerp, in de historische en sociale betekenis van het monument of de plaats, als in de door bestemming roerende goederen die er zich in bevinden (gereedschappen, machines, ...). Wij vestigen er de aandacht op dat de aanvragen uiterlijk op 20 februari 1991 door de eigenaar moeten ingediend zijn. Zij moeten tegelijkertijd bij de Europese Commissie en de betrokken regionale instelling (*Bestuur voor Monumenten en Landschappen*) worden ingediend. De datum van het poststempel wordt als officiële indieningsdatum beschouwd.

A.M. Leyssen

Meer inlichtingen over deelname en regels vindt men in het Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen 90/C304/04, jg. 33, 4 december 1990. Een copie hiervan kan aangevraagd worden bij mevr. A.M. Leijssen, Bestuur voor Monumenten en Landschappen, Markiesstraat 1, 1000 Brussel. ☎ 02/507.42.62 (A.M. Leijssen) of 02/507.42.46 (M. Fierlafijn).

CONGRESSEN

CLEANING, RETOUCHING AND COATINGS: TECHNOLOGY AND PRACTICE FOR EASEL PAINTINGS AND POLYCHROME SCULPTURE - BRUSSEL - 1990

Het ICC (*The International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works*) hield in 1990 haar tweejaarlijks congres in Brussel. Als thema werd gekozen: *Cleaning, Retouching and coatings: technology and practice for easel paintings and polychrome sculpture* (De reiniging, de retouchering en de afwerkingslagen: technologie en praktijk voor schilderijen op doek en paneel en voor gepolychromeerde sculptuur). Meer dan 800 leden volgden een week lang een goed gevuld programma met de meest diverse lezingen. Een aanleiding om dit Instituut even aan de lezer voor te stellen.

Het ICC is bekommerd om het volledig gamma van waardevolle objecten en kunstvoorwerpen, ongeacht of ze *in situ* of in musea en bibliotheken bewaard worden. Het bestudeert hun structuur, hun samenstelling, hun degradatie en hun conservatie. Gesticht in 1950 telt het Instituut thans meer dan 3500 leden in een 60-tal landen.

Het Instituut geeft twee tijdschriften uit: *Studies in Conservation*, een trimestriële uitgave over recente resultaten van conserveringen en restauraties, waarbij zowel het praktisch als het wetenschappelijk aspect aan bod komt, tesamen met technische research in verband met materialen en methodes. *Art and Archeology Technical Abstracts* wordt tweemaal per jaar uitgegeven in samenwerking met het Getty Conservation Institute. Een tweemaandelijks *Bulletin* houdt de leden op de hoogte van recente informatie en activiteiten.

Om de twee jaar wordt een internationaal congres georganiseerd. Hoofddoel hiervan is de huidige stand van zaken van de technologische research op specifieke terreinen samen te vatten, zowel voor de gevormde specialisten als voor de jongere leden die dit als educatief materiaal kunnen gebruiken. Tweede bedoeling is het recent onderzoek en inzichten voor te stellen. Vanaf 1961 werden er regelmatig dergelijke congressen georganiseerd.

Met goedkeuring van de raad van het ICC werden ook regionale onderafdelingen opgericht. Zo bestaat er onder andere de SFIC, de *Section Française* van de *International Institute of Conservation*, die leden uit Frankrijk, Zwitserland, België en Canada groepeerd. Er bestaan vier categorieën van lidmaatschap: *Fellow*, *Associate*, *Supporting Institution* en *Honorary Fellow*. De *Fellows* zijn autoriteiten op hun vakgebied en worden door de vereniging aangeduid. *Associate Membership* staat open voor iedereen die actief is op het gebied van conservatie. *Supporting Institution* is bedoeld voor musea en vakinstellingen. *Honorary Fellows* worden door de Raad verkozen omwille van hun bijzondere en langdurige verdiensten op het gebied van restauratie.

Het ICC verdeelt de verschillende vakgebieden als volgt: Schilderingen (europese en Amerikaanse schilderijen op doek en paneel, oosterse schilderijen, aquarellen, miniaturen, tekeningen en gravures, muurschilderingen en mozaïeken), textiel (kostuum, vloertapijten en wandtapijten, vlechtwerk en raffier, vlaggen en vaandels), metaal (reiniging en consolidering), wapens en wapenuitrusting, oude mechanische "devices",

leer, boeken en handschriften (manuscripten, perkament en papyrus, boekomslagen, verluchtingen), hout (consolidering en preservatie, meubels, houtsnijwerk en sculptuur, hout uit archeologische opgravingen), been en ivoor, keramiek, glas (glasramen), juwelen en email, gebouwen, steen (steensculptuur), objecten van de natuurhistorische wetenschappen (dieren, planten), geologisch materiaal, films en foto's, diversen.

M. Buyle

Inlichtingen over het ICC kunnen bekomen worden bij:
The International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works
 Buckingham Street
 London WC2N 6BA
 England

CONSERVATION DES BOIS - BESANCON - 8-10 NOVEMBER 1990

De inleidende lezing behandelde de evolutie van de begrippen conservatie en restauratie, vooral op het gebied van de restauratie van het meubilair. De notie *restauration*, die gebruikt wordt vanaf de 19de eeuw, verving geleidelijk het vroegere *entretien* en *restauration* van het meubilair. Begrippen als respect voor de integriteit, kennis van oude technieken, afwegen van latere ingrepen en kunsthistorische kennis worden belangrijke ingrediënten van het omgaan met historisch meubilair. Men kan hierbij drie niveau's van ingrijpen onderscheiden: behandeling van de structuur (drager), van de decoratie (vergulding, polychromie, marqueterie,...) en van de afwerking (was, vernis). Interessant hierbij was dat volgens de recente bevindingen en onderzoeken van deze afwerkingslaag duidelijk werd dat in de 17de en 18de eeuw veel meer gebruik gemaakt werd van was dan van

vernissen, zoals vroeger werd aangenomen. De voornaamste degraderende factoren van historisch meubilair in onze tijd zijn de verwarming van musea en kerken enerzijds en het transport naar tentoonstellingen anderzijds.

Een lezing over de restauratie van muziekinstrumenten wees op het belang van aanwezige sporen, die bij de restauratiewerkzaamheden meestal verdwijnen. Het is dus van het grootste belang dat de restaurateur deze bevindingen tot in het kleinste detail noteert en documenteert. Voor muziekinstrumenten gaat het dan bijvoorbeeld over etiketten, inscripties, sporen van gebruik, verstevigingen, restauraties, en dergelijke. Ook bij de restauratie van handschriften in de *Bibliothèque Nationale* van Parijs wordt getracht deze sporen zoveel mogelijk te behouden en, indien mogelijk, te documenteren (fotografisch, schriftelijk,...)

Bevindingen en onderzoeksmethodes uit de wereld van de wetenschappen

kunnen in bepaalde gevallen nuttig blijken in verband met restauratie, al is het steeds het geheel van deze onderzoeken (technisch, materieel, historisch, kunsthistorisch, iconografisch, fotografisch) dat over de behandeling zal beslissen.

Zoals elk kunstwerk uniek is, zal ook zijn conservering of restauratie uniek zijn.

Microscopisch-botanisch onderzoek van de drager, identificatie en determinering van de houtsoorten, onderzoeksmethodes met U.V.-stralen, tomografie (gebruik van scanners voor bepaalde secties van sculpturen), dendrochronologie en andere kunnen interessante gegevens bijbrengen, zoals uit diverse lezingen gebleken is.

Vooraleer over te gaan tot de conferenties over praktische uitvoeringen van bepaalde restauraties, werd terecht de aandacht getrokken op het feit dat ingrijpende restauraties beter kunnen voorkomen worden door hetgeen met de term "*preventieve restauratie*" aangeduid werd. Het gaat om vrij algemeen bekende maar weinig toegepaste begrippen als beheersing van het klimaat, controle op de vochtigheidsgraad, voorkoming van insectenaantasting, voorkoming van aangroei van zwammen, correcte stapeling van kunstwerken in reserves, beheersing van stof en vervuiling, voorkoming van bewust en onbewust vandalisme en beschadigingen.

Het belang van de kennis van objecten en oude technieken werd nogmaals aangetoond in diverse onderzoeken van technische, kunsthistorische en iconografische aard, onder andere over de principes en de grondstoffen van het 18de-eeuws inlegwerk, meubilair van Gallé, Franse kunstkabinetten uit de 17de eeuw en andere.

De reeds aangevangen onderzoeken van het gesculpteerde gedeelte van het Isenheimeraltaar (Colmar, *Musée Unterlinden*) werden voortgezet met historische studies (archieven, oude foto's, teksten) en dendrologische studies. De desinfectering werd uitgevoerd met permethrine aan 60 % in heptaan. De voorkeur werd gegeven aan een zelfgemaakte oplossing, omdat de producten in de handel bepaalde bijproducten bevatten die wellicht schade zouden kunnen toebrengen aan de zeer belangrijke polychromie.

De restauratie van het Columbaretabel van Deerlijk werd uitvoerig voorgesteld. De houten drager en de polychromie van dit retabel waren in zeer slechte staat omwille van insecten, oorlogsschade, zwammen en slechte restauraties uit het verleden. Diverse vooronderzoeken van verschillende aard, de nefaste toestand van het geheel, overwegingen van iconografische aard en het bestaan van gedetailleerde oude foto's hebben geleid tot een verdoorgedreven restauratie-optie, waardoor het retabel eerst constructief gezond gemaakt werd en vervolgens het geheel visueel en iconografisch tot een leesbaar en aantrekkelijk ensemble werd hersteld.

Interessante gedachtenwisselingen werden gevoerd over het probleem van de bestrijding van biologische aantasting, waarbij ook het nieuwe milieubewustzijn belangrijk wordt. Het is uiteraard van het grootste belang om de houten drager van een kunstwerk gezond te maken in plaats van — zoals in het verleden — de slechte toestand van deze laatste te verbergen onder mastiek, aanvullingen in paraffine, en andere "*cache-misères*". De desinfectering van de drager beoogt komaf te maken met aantastingen van insecten, parasieten en zwammen. Verschillende methodes werden en worden nog steeds tegen elkaar afgewogen: vergassing, gamma-stralen en vloeibare insecticide-fungicides. De eerste twee behandelingen zijn enkel curatief en dienen in vele gevallen aangevuld of vervangen te worden door injecties met de vloeibare producten. Vooral op plaatsen waar nieuwe aantastingen te vreezen zijn (en de preventieve conservatie moeilijk te verwezenlijken is) kan een louter curatieve behandeling niet volstaan. Het onderzoek wordt voortgezet naar de voor- en nadelen van de verschillende gassen,

het nadeel van de noodzaak om luchtledige situaties te creëren (voor bepaalde gassen is dit nodig), de nadelen van de gamma-stralen bij herhaaldelijke toepassing, adequate vloeibare produkten voor desinfectering met de minste kans op beschadiging van polychromieën, verkleuring van het hout, aantasting van metaal (goud, zilver, metaalfolies), achterlating van residu (vet), aanpassing van de produkten aan de recente wetgeving over verbod van het vroeger alom gebruikte pentachloorphenol, enzovoort. Algemeen wordt thans als meest efficiënte curatieve en preventieve behandeling een produkt op basis van permethrine (insecticide) en azaconazole (fungicide) opgelost in white spirit aangeraden. Nadeel van deze vloeibare produkten is dat de indringing — vooral in eikenhout — beperkt is en dat niet met zekerheid kan gezegd worden dat bij de behandeling alle insecten vernietigd zijn (ook de larven en de eieren). De ideale combinatie is een vergassing, gevolgd door een preventieve behandeling met vloeibare produkten op de ongepolychromeerde gedeelten (rug, sokkel,...). Wat de zwammen betreft, kunnen sporen nog steeds op geen enkele manier uitgeroeid worden en moet in dit geval de nadruk gelegd worden op de preventieve conservatie (controle op temperatuur, licht, vochtigheidsgraad, ventilatie, nazicht). De diversiteit van de voorgestelde behandelingen tijdens deze studiedagen toonden maar weer eens het duidelijk "niet-routine-karakter" van de restauratieve ingrepen.

M. Buyle en E. Jacobs

DECORS ET PAPIER PEINTS - PARIJS - 16-17 NOVEMBER 1990

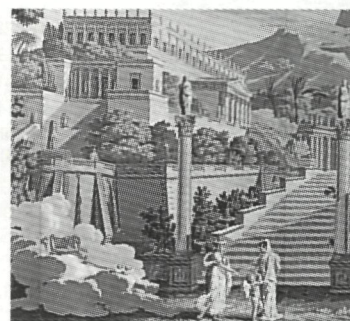
Op 16-17 november 1990 organiseerde het Musée des Arts Décoratifs te Parijs een eerste internationaal colloquium omtrent historisch papierbehang. De afdeling Papier Peint van voornoemd museum bezit immers een belangrijke collectie waardevolle oude behangsels en bestudeert deze jonge tak van de kunstgeschiedenis.

De historische en decoratieve waarde van het papierbehang, als essentieel

onderdeel van de interieurkunst, werd bovendien overtuigend gevisualiseerd in de tegelijkertijd opgezette tentoonstelling *Décor de l'Imaginaire*, met als ondertitel *Papiers Peints Panoramiques 1790-1865*. Voor deze gelegenheid restaureerde het museum een aantal behangsels uit eigen bezit. Enkele, die in albums ongebruikt waren gebleven, werden zelfs op dragers gemonteerd en als kamers geëxposeerd.

Het panoramabehang behoort tot de eerste generatie wandbekledingen die vanaf het begin van de 19de eeuw op semi-industriële wijze tot stand kwamen. In tegenstelling tot het gewone papierbehang met repetitief decoratieschema, dat reeds een zeker succes kende in de 18de eeuw, toont het panoramabehang een doorlopend landschap of stadsgezicht zonder herhaling van motieven. Als een monumentaal opgevatte schildering bekleedt het behang alle muren van de kamer. De toeschouwer kijkt als het ware door de wanden en kan genieten van een weids uitzicht.

Titels als *Les Vues de Suisse*, *Les Sauvages de la Mer Pacifique*, *Les Incas, Télémaque dans l'île de Calypso*, *l'Eden, les Ruines de Rome*, *Isola Bella*, en andere geven een beeld van de suggestieve kracht van de gekozen onderwerpen. Het grote succes en de meest kwaliteitsvolle productie van panoramabehangsels situeert zich in de eerste decennia van de 19de eeuw. De romantische interesse voor de natuur à la J.J. Rousseau, het exotisme, de

Verlichting, de neoklassieke literatuur met de eerste geïllustreerde romans en vooral de nieuwe, meer burgerlijke levensstijl van de Franse "citoyen" van na de Revolutie waren hierbij zeker stimulerende factoren. De aanwezigheid van een groot aantal kunstwerken uit heel Europa, door Napoleon samengebracht in het Louvre, betekende bovendien een bijzondere inspiratiebron. Talrijke details van beroemde werken, als bijvoorbeeld de Borghesevaas, zijn op het behang terug te vinden.

De twee belangrijkste productiecentra van panoramabehangsels waren in het begin van de 19de eeuw Parijs en Rixheim. Van hieruit werden honderden behangsels verkocht naar vele Europese landen en naar Amerika. Ook in ons land kende het panorama-behang succes. Zo blijkt uit de studie van J. de Fabry dat de manufactuur Zuber te Rixheim alleen al gedurende het Eerste Keizerrijk (1804-1815) 62 kamers van *Les Vues de Suisse* verkocht, waarvan 42 in Gent en 12 in Brussel.

De inventarisatie en de studie van het panoramabehang staan evenwel nog in de kinderschoenen. In verschillende mededelingen werd er sterk de nadruk op gelegd dat dit behang steeds als een totaaldecoratie moet bekeken worden, waarbij de sikkellambriseringen, de boorden of "talons", de kolommen tussen de taferelen, de supra-porta's en eventueel de haardschermen het geheel vervulldigen.

De restauratie van papierbehang stelt dan weer andere problemen, die belicht werden door verschillende restaurateurs. Het zeer fragiel karakter van papier enerzijds en de relatief grote oppervlakte van dergelijke behangsels vergemakkelijken geenszins de restauratie en maken de kostprijs hoog. Gelukkig zijn de meeste papierbehangsels oorspronkelijk op doek gekleefd en gespannen op kaders, zodat ze in vrij gunstige omstandigheden konden bewaard blijven. De techniek van de 17de- en 18de-eeuwse wandbespanning, gecombineerd met houten betimmering bleef eigenlijk gewoon in gebruik. In plaats van goudleder, tapijten, beschilderde doeken, Chinees papier of zijdeweefsel kwam enkel een simi-industrieel produkt dat – gemakkelijker multipliceerbaar – zijn weg vond naar een meer burgerlijk interieur. De suggestieve onderwerpen en het schitterende kleurenpalet zullen zeker velen charmeren en uitnodigen tot verder onderzoek en studie.

M. Manderyck

Het Musée des Arts Décoratifs publiceerde een eerste naslagwerk omtrent het panoramabehang onder de titel Papier Peints Panoramiques, uitgegeven bij Flammarion. Het kan besteld worden bij het Musée des Arts Décoratifs Rue de Rivoli, Paris, Prijs: 495,-fr.

RESTAURATIES

TWEE ANTWERPSE MADONNA-BEELDEN

Recent ondergingen twee van de vele Madonna's die Antwerpen rijk is een ware 'verjongingskuur'. Het betreft het Onze-Lieve-Vrouwebeeld aan het hoekpand Lange Koepoortstraat-Jeruzalemstraat en dit aan het hoekpand Rijke Beuckelaerstraat-Pompstraat. De eerste is privaat eigendom terwijl laatstgenoemde behoort tot het patrimonium van de Stad Antwerpen. Beide restauraties werden gesubsidieerd bij spoedprocedure en uitgevoerd door het restauratieatelier Sander Peters,

dat zijn deskundigheid in dergelijke restauraties reeds eerder bewezen had (cfr. *Restauratie van een 19de-eeuwse Madonna*, in M&L 7/6). Prijskaartje voor de behandeling van de Madonna Lange Koepoortstraat 55: 217.000,-bfr. (exclusief BTW). De behandeling van de Madonna Rijke Beuckelaerstraat 22 kostte 224.450,-bfr. (exclusief BTW).

Het Mariabeeld met kind op de arm van de Lange Koepoortstraat is een sculptuur in witte natuursteen, staande op een bolvormige sokkel in terra-cotta, versierd met de zinnebeelden van de vier Evangelisten: de engel voor Matteus, de leeuw voor Marcus, de os voor Lucas en de arend voor Johannes. De decapering van beeld en sokkel bracht opnieuw de zeer gedetailleerde vormgeving aan het licht, die een bijzonder dik verflagenpakket verborgen hield. Het witstenen beeldje is dermate verfijnd uitgehouwen dat men kan vermoeden dat het hier om een oudere sculptuur gaat die nooit voor een opstelling buiten aan een straathoek gemaakt geweest is. De sokkel daarentegen bleek wel specifiek voor dit beeldje gemaakt, getuige de uitsparing in de terra-cotta waar de rechtervoet van Maria precies in past. Het betreft dus een sokkel gemaakt om een bestaand beeld te herbruiken voor een buitenopstelling aan deze straathoek. Dit zou meteen ook een begrijpelijke verklaring vormen voor de ietwat massieve proporties van de sokkel onder deze eerder kleine Madonna. De beeldhouwer maakte van zijn opdracht voor een sokkel een knap werkstuk en vond terecht dat dit mocht gezien worden.

Dat het bij deze Madonna's vaak om een assemblage van elementen tot één geheel gaat toont ook het beeld aan de Rijke Beuckelaerstraat. Weliswaar horen beeld en sokkel hier samen, maar onder de sokkel werd er nog een gevleugeld engelenkopje aangebracht. Na décapage van de vele verflagen bleek dit een kwaliteitsvolle barokke sculptuur te zijn van witte marmer, ouder dan het Mariabeeld zelf. Architect W. Moens kon bovendien de verdwenen smeedijzeren lichtarm en de mooie lantaarn nog opdiepen uit de kelders van de Sint-Andrieskerk. Na herstel zijn ze thans teruggeplaatst. Een merkwaardig schelpvormig baldakijntje vervolledigt het ensemble. Ook de achtergrond waartegen de Madonna prijkt

► Het gerestaureerde Onze-Lieve-Vrouwebeeld, hoek Lange Koepoortstraat-Jeruzalemstraat, na restauratie (foto O. Pauwels)

► Het Onze-Lieve-Vrouwebeeld aan het hoekpand Rijke Beuckelaerstraat-Pompstraat, na restauratie (foto O. Pauwels)

werd niet vergeten. Zoals het eertijds gebruikelijk was, doch hier verdwenen na het afkappen van de gevelbepleistering, werd er opnieuw een omkadering achter het beeld aangebracht in de vorm van pleisterwerk.

De bewaringstoestand van de twee natuurstenen beelden was zeer verschillend. De Madonna van de Koepoortstraat was onder de overtalrijke verflagen, die zich gemakkelijk lieten verwijderen, in vrij goede toestand. Het beeld van de Rijke Beuckelaerstraat, waarvan de verflagen moeilijk losten, was sterk aangetast. Herhaalde keren diende de steen verhard te worden. Zoals het was voorzien, diende de sokkel zelfs herkapt te worden. Voor beide beelden gebeurde er tevens een onderzoek naar de opeenvolgende kleurstellingen en polychromieën. Beide beelden werden dan ook, zoals dat oorspronkelijk het geval was, herschilderd.

A. Malliet en M. Manderyck

DE ONZE-LIEVE-VROUWE-KATHEDRAAL TE ANTWERPEN

Op 19 november 1990 startten de restauratiewerken aan het koor van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen, een belangrijke datum in een reeds rijke geschiedenis. Tegen 1993 zal de restauratie zover gevorderd zijn, dat de wand waardoor de kathedraal sedert 1973 in twee helften wordt verdeeld, kan worden weggenomen. De aanneming voor de werken van de tweede fase binnenrestauratie werd toegewezen aan de Tijdelijke Vereniging N.V. Building - N.V. E.G. Verstraete & Vanhecke, voor de som van 166.594.121,-bfr. (inclusief BTW) voor subsidieerbare restauratiewerken. Hiervoor werd een forfaitaire toelage ten belope van 95 miljoen toegekend.

Bij de aanvang van deze restauratiefase bracht de heer L.G. Waltniel, Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, op 19 november 1990 een werkbezoek. In zijn toespraak blikt hij even vooruit:

'Sta me toe inmiddels even verder te kijken naar 1993, het jaar waarin Antwerpen de culturele hoofdstad van Europa wordt. Het jaar waarin de gerestaureerde kathedraal met haar drie grote meesterwerken van Rubens de trekpleister moet worden van deze manifestatie, die niet enkel voor Antwerpen maar tevens voor heel Vlaanderen van enorm belang is.

Voor 1991 wordt de aanvang voorzien van :

- De restauratie van een aantal 16de- en 17de-eeuwse gebrandschilderde glas-in-loodramen. Voor het ogenblik worden de laatste besprekingen gevoerd met het oog op het afsluiten van een overeenkomst met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium aangaande drie van deze tien ramen. Het is de bedoeling over

korte tijd dit kontrakt voor betoelaging in te leiden als eerste fase van de glasraamrestauratie.

Afhankelijk van de evaluatie van deze werkwijze zal in de loop van het jaar de tweede fase volgen; de kosten worden globaal voor 1991 begroot op 10.500.000,-bfr., wat een toelage van 6.741.000,-bfr. impliceert.

- de tweede fase van de elektrische installatie: deze omvat de nodige bekabeling voor verlichting en stopkontakten, de lichtarmaturen, de uitbreiding van de geluidsversterkingsinstallatie, de voorbereidende voorzieningen voor de beveiligingsinstallatie, evenals het uitvoeren van de noodzakelijke aanpassingen aan het bestaande bord. De kosten worden geraamd op 13 miljoen, waarvoor een toelage van 8,4 miljoen frank wordt voorzien.
- de eerste fase van de beveiliging: in het kader van het globaal beveiligingsplan tegen brand, diefstal en vandalisme, worden kruisbeuk en hoogkoor als de eerste fase beschouwd. Er zullen nog twee fasen moeten volgen, respectievelijk voor de kooromgang en de koorkapellen en voor het schip. De werken omvatten enerzijds de installatie van diverse detectorenkringen met de nodige leidingaanleg en anderzijds de besturings-, coderings- en transmissie-unit. De uitgave wordt geraamd op 6 miljoen, wat overeenkomt met een toelage van 3,9 miljoen frank.

De voor 1991 te voorziene toelage kan aldus worden begroot op 19 miljoen frank.

Voor 1992 worden volgende werken voorzien:

- de tweede fase van de klimatisatieinstallatie: deze omvat het installeren van twee luchtgroepen in de ondergrondse kanalen met bijhorende isolatie en vloerroosters, de aanleg van de aansluitingsleidingen

► De Heer L.G. Waltniel op plaatsbezoek in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal

naar de bestaande -aan te passen-collector, de elektrische leidingen en de sturing. De werken worden geraamd op 11,5 miljoen frank, zodat de toelage 7,4 miljoen frank belooft.

- diverse aanvullende werken: hoewel meerwerken uit den boze zijn, is het niet ondenkbaar dat in deze complexiteit zich onvoorziene zaken voordoen. Teneinde deze te kunnen opvangen wordt budgettair een post aanvullende werken voorzien. Deze wordt op 8,5 miljoen frank vastgesteld, wat een toelage van 5,5 miljoen frank inhoudt.

In de vorige planning was voor 1992 nog een post 'verplaatsen meubilair en kunstwerken' opgenomen. Inmiddels werd deze opdracht opgenomen in de reeds toegewezen werken, wat de programmatie voor 1992 ontlast. De te voorziene betoelaging voor 1992 kan derhalve op 13 miljoen frank worden begroot. Begrotingstechnisch dient voor 1993 de afrekening van de meeruigaven ten gevolge van de prijsherzieningen (geraamd op 6 % op jaarbasis) voorzien te worden. De implicatie op de toelage kan op 11 miljoen worden begroot. Het ligt in mijn bedoeling om, van zodra ik de dossiers in mijn bezit heb, de 19 miljoen toelage 1991 vast te leggen. Bij leven en welzijn zullen dan in 1992 nog eens 13 miljoen en in 1993 tenslotte 11 miljoen subsidies worden vastgelegd voor de kathedraal, zodat de kruisbeuk en het hoogkoor tegen 1993 gerestaureerd zijn".

L. Tack

In augustus 1990 werd de restauratie beëindigd aan de toren, en werden na jaren de stellingen verwijderd. Naar aanleiding daarvan bracht het Bestuur voor Monumenten en Landschappen een prachtige poster uit (70 cm x 50 cm). Deze poster is verkrijgbaar door overschrijving van 75,-fr. (inclusief verzendingskosten) op rekeningnummer 470-0278201-29, van Monumenten en Landschappen. Mededeling 'Poster'.

LITERATUUR

ECONOMISCHE EN FISCAL ASPECTEN VAN DE MONUMENTENZORG

In 1981 publiceerde de Koning Boudewijnstichting een *Witboek van het cultureel onroerend erfgoed* waarvan de voornaamste doelstelling was, praktische oplossingen te formuleren voor een betere bescherming van het bouwkundig erfgoed in privé-bezit. Het accent lag op een vergelijkende studie van de toestand in een aantal Europese landen met de situatie in België. Aansluitend werden een aantal voorstellen geformuleerd voor een beter en soepeler beheer - van onderhoud tot restauratie - van het bouwkundig erfgoed. Ondanks de specifieke ingang - het erfgoed in privé-bezit - bood dit witboek een vrij algemene evaluatie van de situatie waarin dit patrimonium zich op het eind van de jaren '70

bevond. Een actualisering drong zich dan ook op.

Deze actualisering werd thematisch aangepakt in een reeks dossiers, waarvan het eerste verscheen in 1989 en gewijd was aan de gemeentelijke monumentenzorg.

Het nu voorgestelde tweede monumentendossier behandelt de economische en fiscale aspecten van de monumentenzorg. Net zoals over het gemeentelijk monumentenbeleid leven over deze problematiek hardnekkige mythes: "*monumenten sloppen handenvol geld op, zonder dat dit veel meer oplevert dan wat 'cultuurgnot'*"; *de aanzienlijke investeringen die restauratie vergen, renderen niet*". In dit dossier wordt nochtans getracht op basis van feiten en cijfers deze vooropstellingen te ondervragen en te relativiseren.

In een macro-economische analyse wordt aangetoond dat elke frank die de overheid in de subsidiëring van restauratiewerken investeert, een meer dan behoorlijk rendement oplevert. De analyse van de geldstroom die op gang komt in het verlengde van de toeristische aantrekkingskracht die het patrimonium van een middelgrote stad oplevert, zorgt eveneens voor relevante conclusies. De zorg van de monumenten mag echter niet louter

met 'koopmansargumenten' aan de man gebracht worden. In dit dossier wordt bijvoorbeeld ook aandacht gevraagd voor een aantal niet-becijferbare waarden. Even belangrijk is onder meer het behoud van een kwalitatieve tewerkstelling, het scheppen van een onderhoudsvriendelijk klimaat enz. Waar het in de eerste plaats om gaat is niet het inrichten van toeristische enclaves, niet het zo hoog mogelijk optrekken van de restauratiebudgetten, maar vooral het scheppen van een leefbare omgeving, een milieu waarin het monument op een 'natuurlijke' wijze aanwezig is en bijdraagt tot het welzijn – in de brede betekenis van het woord – van de bewoner in de eerste plaats. De belangrijkste ambitie van de Koning Boudewijnstichting met haar programma Bouwkundig Erfgoed – dat gevoerd wordt in samenwerking met de Nationale Loterij – en met deze reeks dossiers in het bijzonder is het aanreiken van elementen en het scheppen van voorwaarden die een kwaliteitsvol beheer bevorderen.

Economische en fiscale aspecten van de monumentenzorg. Monumentendossier 2, Koning Boudewijnstichting, Brussel 1990, 115 pp. Prijs: 300,-bfr. Verkrijgbaar bij: Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21, 1000 Brussel, ☎ 02/511.18.40.

DE VROEG-MIDDELEEUWSE SINT-LAMBERTUSKERK EN HET VAN DINTER-ORGEL VAN OVERLAAR (TIENEN)

Wanneer het initiatief genomen wordt om een interessant dorpsorgeltje te herstellen en ook nog in een aardige brochure zijn geschiedenis en

constructie te beschrijven, dan kan dat opzet enkel worden toegejuicht. Het orgel van Overlaar is zo één van die godvergeten orgels van de Tiense orgelmaker P.A. Van Dinter, omstreeks 1850 gemaakt naar beproefde en gezonde opvattingen en met als toemaat een vleugje romantiek van die tijd.

Co-auteur Wilfried Praet, die het orgel-gedeelte van de brochure voor zijn rekening nam, en tevens de restaurateur van het orgel blijkt te zijn, behandelt in een eerste hoofdstuk de geschiedenis van het instrument, en in een tweede hoofdstuk het instrument en de restauratie: zijnde beschrijving en technische gegevens, samen lopend over 20 bladzijden. Na de 60 bladzijden tekst over respectievelijk het kerkgebouw en het orgel, volgt een samenvatting van de gehele inhoud, in vier talen (Nederlands (!), Frans, Engels en Duits), in totaal nog eens 25 bladzijden.

Deze vertaaldrang zal wel zijn oorsprong gevonden hebben in de capaciteiten terzake van Wilfried Praet, die reeds sporen op dit terrein verdiend heeft met zijn Orgelwoordenboek in 11 talen. Gelet op de lokale betekenis van het behandelde onderwerp ontgaat ons echter de zin van een dergelijke meertalige samenvatting. In acht genomen de vanzelfsprekende beknoptheid van zo een samenvatting, wekt de samenvattende tekst bij nalezing toch nogal wat verbazing, niet alleen omwille van supplementaire stellingen en beweringen die men in het hoofdbetoog niet leest, doch anderzijds ook omwille van de aard van het geformuleerde resumé dat plots eigenaardige gedachtesprongen maakt.

Zo leest men op bladzijde 63 dat "de eiken kast zeer elegant is", terwijl wie de werkelijkheid kent of gewoon maar een foto bekijkt, zich toch even de ogen moet uitvegen bij die gedachte.

De drie volgende pagina's van de samenvatting hebben met de eigenlijke technische beschrijving nog weinig vandoen. Op teleurstellende wijze constateert men dat het resumé uitmondt in een stuntelige, bijna amateuristische uitleg omtrent de werking van het orgel, bedoeld waarschijnlijk voor het grote, terzake niet bevoegde, publiek. Men leest er formuleren die daar aandoen, temeer omdat de auteur deskundig wordt geacht in orgelterminologie.

Enkele voorbeelden ter verduidelijking: – "deze balgen" (bedoeld wordt de magazijnbalg met twee handbediende pompen) "zijn gewoon een verfijnde uitvoering van een smidsebalg of de balgies die ook voor de open haard worden gebruikt..."

– "de pijpen staan op de windlade: een grote bak met kanalen en kleppen die er voor zorgt dat elke pijp op het juiste moment lucht krijgt..."

– "orgelpijpen functioneren min of meer zoals een blokfluit: de wind wordt door een dunne spleet tegen een scherpe kant (labium) geblazen, en daardoor ontstaat een trilling die bepaald wordt door de pijp die erboven staat..."

Ook bepaalde registratie-mogelijkheden komen hier erg schamel en op een belerende toon uit de hoek: "De Cornet kan gebruikt worden als soloregister met de rechter hand, de linkerhand speelt dan de begeleiding op de Bourdon. De Cornet kan ook gecombineerd worden met de Trompet, om vooral de hoge noten meer kracht te geven".

In tegenstelling tot de samenvatting laat de eigenlijke beschrijving een positievere indruk na, al was het maar door de meer zakelijk beschrijvende formulering. Maar ook hier is de beschrijving niet vlekkeloos. Reeds bij de eerste bladzijde ontdekt men een tendentieuze uitgangspunt van de auteur. Onder de bronnen en literatuurverwijzing blijkt nogal opvallend de orgelinventaris *Het Historisch Orgel in Vlaanderen, II B* (1977, toenmalig Ministerie van Cultuur) van ondergetekende en zijn collega P. Roose verzwegen te zijn, ofschoon het orgel te Overlaar door ons werd onderzocht en in ruime mate geanalyseerd.

Daartegenover wordt wel een inventariswerk geciteerd van J. Ferrard: *Orgues du Brabant Wallon* (1981) waarin dit orgel niet rechtstreeks behandeld wordt omdat het eenvoudig niet tot het patrimonium van Waals Brabant behoort. Wij zullen er ons niet aan wagen de kwaliteit van het uitgevoerde restauratiewerk zelf te beoordelen, vermits wij het orgel na de herstelling niet hebben gezien of gehoord; onze dagelijkse vertrouwdheid met de problematiek van de orgelrestauratie laat ons wel toe een aantal bemerkingen te formuleren omtrent opties en stellingen die de auteur en restaurateur W. Praet aan het papier heeft toevertrouwd.

Zo durven wij vooreerst vraagtekens stellen achter het verlagen van de winddruk van 80 mm WK naar 70 mm WK. Dat de registers Prestant en Doublette tevoren geforceerd (?) klonken zou wel andere oorzaken kunnen hebben, die eerder in het brutale stemwerk moeten gezocht worden dat het orgel vroeger heeft genoten. Een winddruk van 70 mm is in alle geval erg laag en ongebruikelijk in onze streken. Hiermee lijkt alvast één van de basisgegevens voor de klankgeving ondoordacht gewijzigd te zijn.

Over de efficiëntie van het plaatselijke dichtingswerk aan de blaasbalg, zonder dat er tot een gehele herbeleving werd overgegaan, hebben wij eveneens onze twijfels; en of een blaasbalg-afscherming nu plots van geen nut meer zou zijn lijkt ons al evenmin een evidentie.

Er zijn hier wat gemakkelijksoplossingen uit de mouw getoverd die wel een goedkope voorlopige oplossing kunnen bieden, maar die in dit boekje ietwat snel onder dezelfde restauratienoemer gebracht werden; denken we bijvoorbeeld aan het afschermende zeil bovenop het dak van de orgelkast, om de spleten in het dak te dichten. Dat lindenhouten toetsen, die zeer sterk vermolmd waren, bedrijfszeker en duurzaam gerestaureerd zouden zijn door ze met lijm te injecteren, is weer zo één van die conservatiemethodes die zacht in de oren klinkt, maar de ervaren vaklui in klavierbouw niet overtuigt. Hetzelfde geldt voor de erg vermolmden wellen.

Spijts de goede bedoelingen, lijkt het ons vermetel te pretenderen dat de uitgevoerde werken een ernstige restauratie zouden zijn, wanneer anderzijds uit de tekst blijkt dat de windlade niet werd gedemonteerd en bijgevolg ook niet werd gerestaureerd in de echte zin van het woord; zelfs de pijpstokken werden niet afgenomen omwille van de volledig vastgeroeste schroeven. De auteur zoekt dan een aardige verontschuldiging in het feit dat de windlade zo goed als geen doorspraak vertoont, maar tegelijkertijd ziet hij niet het verband met het feit dat de cancelafdeling aan de onderzijde van de lade gescheurd was en/of doorprikt werd. De kans dat dergelijke windlade in het geheel niet in orde is, met alle gevolgen vandien voor het pijpwerk en zijn intonatie, is zeer groot, vooral als men bedenkt dat Van Dinter vaak grenen cancel-scheien inbouwde in

het eiken raamwerk, met – wie weet – mogelijks ook nog grenen sponsels die zwaar vermolmd kunnen zijn. Dergelijke dramatische toestand is alvast aangetroffen bij het Van Dinter-orgel te Houwaart. Hoever die vermolming kan gaan kan men bij meerdere Van Dinter-orgels vaststellen aan de zacht-houten pijproosters, die vaak in brokken en pulver uiteen vallen. Het technisch verhaal gaat verder met een interessante beschrijving van het pijpwerk, waarmee de eigen stijl en bouwwijze van Van Dinter goed geïllustreerd wordt.

Aanvullende mensuurtabellen verruimen dit inzicht in de Van Dinter-werkwijze in belangrijke mate. Maar ook hier hebben wij enige moeite met de terminologie die ofwel niet precies genoeg is, ofwel ongebruikelijk en daardoor te weinig duidelijk. Wat wordt bijvoorbeeld met \emptyset bedoeld: de binnen- of buitendiameter? *L.H.* (labiumhoogte) staat voor wat meestal *opsnede* genoemd wordt. Bij de Fluit 4' staat "*hoogte*" voor corpuslengte. Bij de Trompet 8': met de "*uitkraging*" van de "*keel*" wordt het gedeelte dat uit de kop steekt bedoeld. Een bijkomend meertalig lexicon geeft ons meestal die uitleg, maar het gebruikte Nederlands equivalent lijkt ons niet steeds de gepaste term.

In de afsluitende hoofdstukken over intonatie en stemming is de auteur aan stellingnamen toe, waarbij hij, nogal wild om zich heen slaand naar degenen die het terecht en onterecht in het orgels restaureren en "*renoveren*" niet goed hebben gedaan, zich zelfbewust een plaats toemeet onder degenen die het in de orgelrestauratie bij het rechte eind hebben. Verre van ons om aan die goede bedoeling te twijfelen, maar de hefbomen die daarbij gebruikt worden zijn ons inziens op zijn minst voor veel discussie vatbaar.

Om te beginnen levert de auteur een gevecht tegen windmolens, want wie hanteert nu het inderdaad tegenstrijdige begrip "*authentieke reconstructie*" tenzij hijzelf?

De vraag is op welke inhoud begrip-pen als "*renoveren*" en "*restaureren*" slaan; en kan ten aanzien van intonatie en klankgeving het begrip "*authentiek*" wel zijn wat W. Praet er onder verstaat, namelijk datgene wat nooit veranderd is? Na het jarenlange slechte onder-

houds- en stem-werk dat in de meeste van onze orgels (ook te Overlaar) heeft plaatsgevonden en dat zeer zeker intonatie-vernervend is geweest, lijkt het uitgesloten nog iets strikt authentieks aan te treffen in de betekenis zoals W. Praet dit verstaat.

De twee richtlijnen die bij de restauratie te Overlaar naar voren geschoven worden, namelijk primo het louter technisch bijwerken van aanspraak, gebreken in de intonatie, en secundo het gedetailleerd optekenen van ingrepen aan de intonatie, zijn op zichzelf respectabel, maar staan geenszins garant voor de beoogde objectiviteit. Niemand corrigeert een intonatiegebrek zonder daarbij zijn persoonlijk appreciatievermogen te laten meespreken. Zelfs het zich zorgvuldig inleven in de klankgevingsstijl van een ander, is nooit vrij van persoonlijke smaak. Op de zeer verscheidene aspecten bij intonatie is de grens tussen gebrek en stijleigenheid niet steeds lijnrecht te trekken. Op de grens tussen beide zal alleszins de individuele appreciatie van de vakman om de hoek komen kijken.

En hoe wetenschappelijk het gedetailleerd noteren van alle intonatie-ingrepen ook moge overkomen, een bewijs van authenticiteit levert dit niet op, temeer omdat elke beschrijving en omschrijving slechts een benadering is van de toestand die wordt aangetroffen (al of niet reeds gewijzigd) en de toestand die door correctie wordt aangebracht.

Overigens zijn wij van oordeel dat een goed intonateur, met gepast gevoel voor historische instrumenten en hun diverse stijlkenmerken, aan dit semi-wetenschappelijk geschrift op het technisch vlak geen boodschap heeft. Intoneren doet men met de oren, de ogen, vakkenis, feeling, en ook helaas niet zonder goede en stijlgerichte smaak. Zoals er wel altijd enige discussie zal zijn over de objectiviteit van het gegeven, zo zal er altijd wel wat te zeggen vallen over de subjectiviteit van de restaurerende ingreep. Voor zover Van Dinter-orgels ons bekend zijn, kunnen we de hier aan Van Dinter toegeschreven archaische intonatiwijze niet onderkennen. Er is natuurlijk een continuïteit met het verleden, maar de intonatiwijze van Van Dinter was omstreeks 1850 volkomen tijdeigen, en sloot aan bij wat zoveel andere orgelmakers in die tijd deden. Zelfs de intonatiwijze

van Loret of Merklin, of zelfs het Franse boegbeeld Cavaillé-Coll, was rond die tijd niet moderner. De dispositie van het orgel te Overlaar dient zich, juist door de beperkte mogelijkheden van een bescheiden dorpsorgel, wat conservatief aan, maar hierin dient geen archaïserende bedoeling te worden gezocht.

De mixtuur vertoont een normale samenstelling zoals die in haar 3-korige vorm op zeer veel kleine Van Dinter-orgels voorkomt, en geeft op zichzelf geen aanleiding om te besluiten tot het invoeren van een ongelijkzwevende stemming. Gelet op de muziekpraktijk van midden 19de eeuw die reeds jaren op een evenredig zwevende temperatuur was afgesteld, lijkt ons het invoeren van een licht ongelijkzwevende temperatuur een uitgesproken subjectief archaïserend ingrijpen dat de authenticiteit geweld aandoet. Ter afsluiting willen we nog terugkomen op nog zo een rigide stellingname uit de samenvattingstekst waarin terecht, bij restauratie, een doorgedreven egaliseratie van het klankbeeld uit den boze wordt genoemd, en bijgevolg de authenticiteit van het historisch klankbeeld aantast.

Toch is het bepalen van waar wel en niet geëgaliseerd moet worden een subjectieve daad; men zal ook moeten aanvaarden dat, omwille van de behoorlijke muzikale functie van het instrument, een voldoende mate aan egaliteit binnen eenzelfde register en in de klankopbouw van de registers onderling noodzakelijk zal zijn. De vakman zal er met het nodige evenwicht steeds voor zorgen dat een oud orgel zijn antiek klankkarakter niet verliest. Integendeel, elke ingreep die uit technische overwegingen noodzakelijk wordt geacht, zal positief bijdragen tot het verstevigen van de homogeniteit in dit antieke klankbeeld. Voor de in orgelrestauratie ervaren vakman staat 'nieuw' niet tegenover 'oud' maar wordt wel complementair en ondergeschikt aan het oude. Tussen het vele goede dat in dit boekje geboden wordt, en de zeker goedgemeende bedoelingen, schuilt één gevaarlijke opstelling, namelijk de zwart-wit beoordeling van de restauratie-materie; dit kan voeren tot misleidende conclusies. De orgel-geïnteresseerde lezer weze gewaarschuwd enige kritische zin aan de dag te leggen, en het bij de

overigens aanbevolen lektuur voor-namelijk te houden bij de objectieve onomstreden gegevensverstrekking.

A. Fauconnier

Frans Doperé & Wilfried Praet, De vroeg-middeleeuwse Sint-Lambertuskerk en het Van Dinter-orgel van Overlaar (Tienen), CEOS vzw, Zwijndrecht, 1990. Verkrijgbaar door overschrijving van 250,-fr. (+ 50,-fr verzendingskosten) op rekeningnummer 000-1525216-85 van CEOS vzw, Suikerdijkstraat 40, 2730 Zwijndrecht of op rekeningnummer 330-0642525-51 (enkel voor het binnenland).

OPENBAAR KUNSTBEZIT IN VLAANDEREN

Op 7 november 1990 vond M&L de weg naar de Landcommanderij Alden Biesen, te Bilzen. Dit op uitnodiging van het tijdschrift *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* dat er zijn laatste nummer van 1990 (28 ste jaargang !!) aan pers en publiek voorstelde.

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen gaat per aflevering in op één bepaald onderwerp; naast musea, artistieke stromingen, architectuur ... komen in de jongste jaargangen ook regelmatig kunsthistorisch waardevolle gebouwen aan bod. Zo is het thema van nummer 4, jaargang 1990, *De landcommanderij Alden Biesen*. Alden Biesen in Bilzen, nabij Hasselt en Tongeren, is heden een internationaal cultureel ontmoetings- en vormingscentrum op een strategische plaats waar België, Nederland en Duitsland elkaar raken.

Het nummer begint met een historisch overzicht van de Balije Biesen en van de Duitse Orde, waarvan Alden Biesen vanaf 1220 een landcomman-

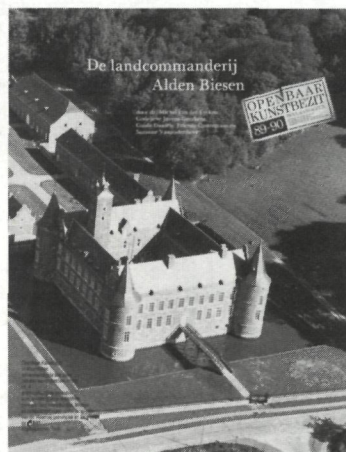
derij was. Ruime aandacht gaat naar het gebouwencomplex – de vroegste gebouwen dateren uit de 13de eeuw – en naar de restauratie ervan. In 1971, nadat het kasteel zowat helemaal uitbrandde, kreeg het Ministerie van Openbare Werken, Dienst der gebouwen, de opdracht Alden Biesen te restaureren.

Met een artikel over de nieuwe bestemming als toeristisch onthaalcentrum, als residentieel vorming- en conferentiecentrum en tentoonstellingsruimte, sluit dit themanummer af.

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen slaagde in zijn opzet van dit nummer een betrouwbare leidraad te maken bij een bezoek aan Alden Biesen. Overigens voorziet het programma voor 1991 volgende vier thematische afleveringen: *Het Stedelijk Museum Vanderkelen-Mertens, Leuven; Ex-Libris; Hedendaagse architectuur en de Sint-Baafskathedraal, Gent.*

L. Tack

Een abonnement op O.K.V. kost 600,-bfr. voor 4 afleveringen + museumkaart. Losse nummers kosten: 180,-bfr. Rekeningnr. : 448-0007361-87. Inlichtingen: Kasteelstraat 96, 8700 Tielt, ☎ 051/42.42.99.

BOUWEN DOOR DE EEUWEN HEEN IN VLAANDEREN – KANTONS RIEMST EN TONGEREN – DEEL 14N1

Op 8 november 1990 stelde Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, de heer L. Waltiel het 28ste boekdeel in de reeks *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen* voor aan pers en publiek. Dit inventarisdeel, samengesteld door Frieda Schlusmans (Bestuur voor Monumenten en Landschappen), behandelt de kieskantons Riemst en Tongeren, de uiterste Z.W.-hoek van het arrondissement Tongeren en de provincie Limburg, grenzend aan Luik en Nederlands Limburg (Maastricht).

De bodemgesteldheid van dit gebied, dat tot het vruchtbare Haspengouw behoort, heeft in belangrijke mate het uitzicht en de ontwikkeling ervan bepaald, en was verantwoordelijk voor de vroege uitbouw door neolithische, Romeinse en later Germaanse kolonisten. Eén van de belangrijkste componenten van de architectuur is dan ook ongetwijfeld de hoevebouw, gekenmerkt door de ruime vierkante hoeven, in geconcentreerde bebouwing rondom dorpskernen en langsheen steenwegen en dorpsstraten. Kenmerkend voor de landelijke architectuur zijn eveneens de dorpskerken, die door de vroege christianisatie meestal een romaans gebouw als voorganger hebben, waarvan min of meer belangrijke resten in het huidige gebouw bewaard bleven, of die in de loop der 19de eeuw vervangen werden door neoclassicistische, neoromaanse of neogotische gebouwen. Een andere belangrijke component van de architectuur, verwijzend naar de historische ontwikkeling na de Germaanse invallen, zijn de talrijke kastelen, die zich voornamelijk rondom Tongeren groepeeren en waarvan de bouwgeschiedenis, meestal beginnend in de romaanse periode, aan de verschillende samenstellende elementen af te lezen is.

De enige stedelijke kern in het gebied Tongeren, reeds stad in de Romeinse periode, waarvan de indrukwekkende resten van de Romeinse omwalling getuigen, en waarvan de bodem nog voortdurende nieuwe elementen van deze eerste bloei prijsgeeft.

De stad verliest na de invallen der barbaren haar bisschopszetel en degradeert tot een klein marktcentrum voor de omliggende domeinen. De middeleeuwse stad groeit rondom de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek en het bijhorende monasterium, en deelt in het wel en wee van het prinsbisdom Luik, waarvan ze deel uitmaakt. Deze verbondenheid met Luik verklaart in hoge mate het uitzicht en de bebouwing van de stad, zowel in stijl als in karakter. Het silhouet van de stad wordt bepaald door de imposante volumes van de gotische Onze-Lieve-Vrouwebasiliek, reeds van ver een baken in het glooiende open landschap eromheen.

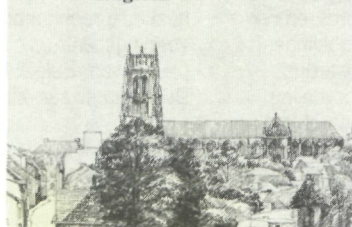
Naast de voorstelling van de publikatie, opende de Gemeenschapsminister ook de begeleidende tentoonstelling. Een tentoonstelling – zonder grote uiteenzettingen of uitgesponnen teksten, wel met foto's, kaarten en algemene opnamen – bestemd voor een zo ruim mogelijk publiek.

Bouwen door de Eeuwen heen in Vlaanderen. Provincie Limburg – Arrondissement Tongeren – Kantons Riemst-Tongeren deel 14n1, 512 p., meer dan 1000 foto's, schetsen en plannen. Prijs: 1.895,-fr. Uitgave van Brepols (Turnhout) in samenwerking met Bestuur voor Monumenten en Landschappen.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Limburg
Arrondissement Tongeren
Kantons Riemst
Tongeren

14n
1

BESCHERMDE MONUMENTEN IN OOST-VLAANDEREN - ERRATUM

De Oostvlaamse Dienst voor het Kunstpatrimonium maakt ons erop attent dat het (fraaie) eerste deel van de *Beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten in Oost-Vlaanderen* in tegenstelling tot onze eerdere berichtgeving (M&L-Binnenkrant, jg. 9, 1990 p. 14-15) wel 950,-fr. kost en niet 750,-fr.

Het boek is overigens onder meer te koop bij deze Dienst, Vogelmarkt 17, te 9000 Gent. ☎ 091/25.30.01.

BUITENKRANT

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN IN NIEUWE STRUCTUREN

De afgelopen jaren onderging de Vlaamse administratie een ingrijpende operatie die de naam draagt: structurering van de Diensten van de Vlaamse Executieve.

Het eindresultaat daarvan staat grotendeels vervat in het decreet van 12 december 1990 betreffende het bestuurlijk beleid en in het besluit van de Vlaamse Executieve van 21 december 1990 houdende vaststelling van de personeelsformatie van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Het spreekt vanzelf dat ook het Bestuur Monumenten en Landschappen (B.M.L.) in deze hervormingen betrokken is. Daarom is het wellicht niet overbodig het bestuur dat voor de Vlaamse monumenten- en landschapszorg bevoegd is, even kort en overzichtelijk te situeren in de nieuwe administratieve structuren zoals die zijn vastgelegd met ingang van 1 januari 1991.

Het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (waarin nagenoeg 12.000 ambtenaren thuishoren) bestaat uit zes departementen.

Veruit het grootste departement – met meer dan 6000 personeelsleden – is het Departement Leefmilieu en Infrastructuur, waarin onder meer een belangrijk aantal diensten van het vroegere Ministerie van Openbare Werken zijn opgenomen. Ook de besturen – zoals het B.M.L. – die deel uitmaakten van de (opgeheven) Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu (A.R.O.L.) behoren tot dit departement.

Het Bestuur Monumenten en Landschappen werd ondergebracht bij de nieuwe Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting. Het Bestuur Monumenten en Landschappen (met een personeelsformatie van 82 eenheden) behield zijn basisstructuren: een hoofdbestuur te Brussel, en in elke provincie een buitendienst. Het hoofdbestuur telt nu twee diensten.

De *dienst algemeen bestuur* met een aantal centrale afdelingen, en de *dienst gemeenschappelijke vakafdelingen* waarin een aantal specialiteiten zijn gegroepeerd die gemeenschappelijk zijn voor de vijf Vlaamse provincies.

Het feit dat deze nieuwe structuur is vastgelegd, betekent nog niet dat zij op dit ogenblik reeds in al haar geledingen operationeel is. Pas dan kan men oordelen of de werking van de nieuwe Vlaamse administratie, zowel intern als ten aanzien van de burger, doeltreffender is geworden en betere diensten verleent. Ook het B.M.L. leeft in die hoop.

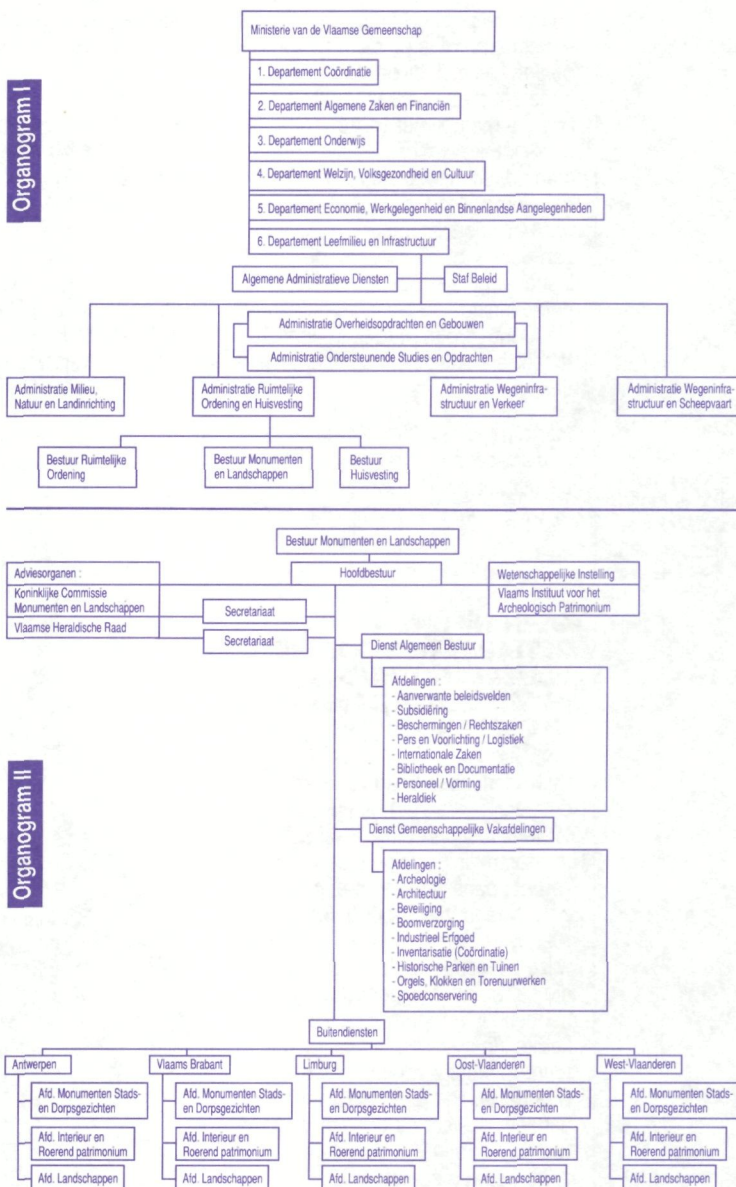
M. Fierlafijn.

5 X WANDELEN EN FIETSEN LANGS MONUMENTEN

In 1991 zijn er opnieuw – en dit reeds voor het zesde jaar – de wandel- en fietsdagen die de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. in samenwerking met V.T.B./V.A.B. in elke Vlaamse provincie organiseert.

Dit jaar komen de volgende steden aan bod:

- * Oudenaarde: zondag 28 april
- * Bilzen: zondag 26 mei
- * Zoutleeuw: zondag 9 juni
- * Diksmuide: zondag 29 september
- * Mechelen: zondag 6 oktober

► Het stadhuis van Oudenaarde (foto O. Pauwels)

Elke wandelroute is telkens tussen de 5 en 8 km lang, maar voor wie liever fietst is er een veilige route van ongeveer 30 km. Voor de deelnemers zijn er zowel de wandelbrochures *Langs Vlaamse Wegen* waarin de monumenten en landschappen kleurrijk worden toegelicht, als een kaart waarop de fietsroute wordt uitgezet.

De dag voordien kan men in het toeristische televisie-programma *Vlaanderen Vakantieland* op BRT 1 reeds kennis maken met de voornaamste bezienswaardigheden van elke stad. Op elke wandel- en fietsdag wordt onder de deelnemers

een aantal prijzen verloot. Om hiervan te kunnen profiteren dient men enkel de bon, die men bij de start ontvangt, in de speciaal daarvoor bestemde bus die men bij het vertrek vindt, te steken. Elke wandel- en fietsroute start op het marktplein van de stad of gemeente. De officiële start is telkens om 14 u voorzien, maar men kan nog vertrekken tot 15 u. Naast de inspanning is er ook ruimte voor ontspanning. Op de route en aan het eindpunt zorgen muziekgroepen, toneelverenigingen, enz. voor animatie.

Inlichtingen: Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w., Bergstraat 72, te 1000 Brussel. ☎ 01/512.40.97.

► Het Waterlandshuis in Monnikendam, in zijn huidige toestand (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist)

GEEN NIEUWE RESTAURATIE VOOR HET WATERLANDSHUIS IN MONNIKENDAM - NEDERLAND

De Nederlandse Raad van State heeft de eigenaar van het monumentale *Waterlandshuis* in Monnikendam toestemming geweigerd de voorgevel van het pand terug te brengen naar de toestand van vóór 1908.

Met deze uitspraak wordt de zienswijze bevestigd dat ook restauraties die een pand ingrijpend veranderd hebben ten opzichte van de oorspronkelijke staat waarin het verkeerde, toch de moeite van het bewaren waard zijn. Het pand waarom het handelt, bestaat uit twee huizen waarvan vóór 1908 het ene een 17de-eeuwse en het andere een 19de-eeuwse gevel had. In 1908 werden de beide gevels in één gemeenschappelijk ontwerp in grote mate aan elkaar gelijk gemaakt,

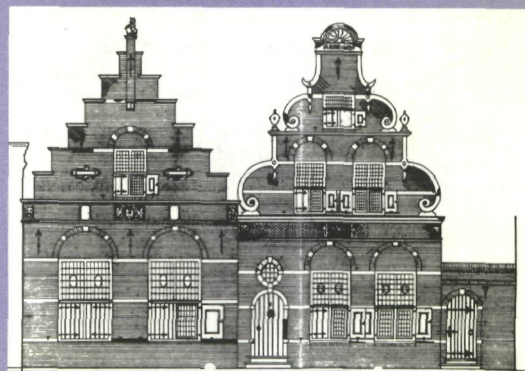
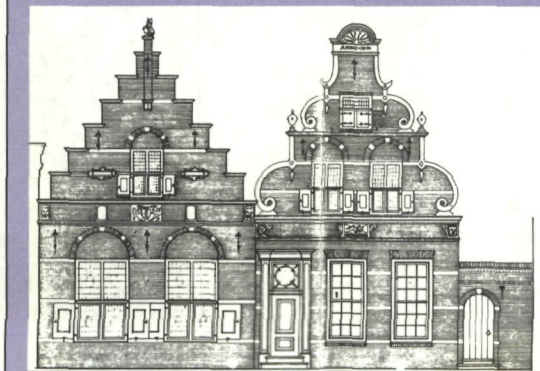
waarbij het geheel een (pseudo) 17de-eeuws aanzien kreeg.

Een dergelijke wijze van restaureren was toen niet ongebruikelijk; er zijn evenwel weinig voorbeelden meer van. Na 1908 raakte deze wijze van restaureren snel uit de mode. In 1910 hield architect A.W. Weissman voor de *Nederlandsche Oudheidkundige Bond* (nu de *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*) een geruchtmakende rede die een nieuw tijdperk inluidde. Weissman deed in deze

rede een felle aanval op de historiserende manier van restaureren zoals toegepast in het *Waterlandshuis* en zoals gepraktiseerd door onder andere dr. P.H.J. Cuypers: *"Is het mogelijk, in den geest van een anderen tijd te werken, en den geest van eigen tijd zó te verloochenen, dat een kunstenaar der 20e eeuw een gebouw kan maken, dat voor een 15e eeuwse schepping, bijvoorbeeld, kan doorgaan? Onze restauratoren aarzelen niet, deze vraag volmondig met ja te beantwoorden. Maar kan*

Het afgewezen restauratie-ontwerp (links) naast de bestaande situatie (rechts)

een mensch uit de 20ste eeuw zich in den toestand van iemand, die in de 15e eeuw leefde verplaatst denken? (...) Het onderscheid tusschen die beide menschen is even groot als wat tusschen de beide tijdperken bestaat. Wij leven zoo snel. Wie kan zich nog twintig of vijf en twintig jaar terug verplaatsen? Het eerste vereischte voor een kunstenaar is, iets te zeggen te hebben, dus niet, een papegaai gelijk, een ander na te praten". Weissmans rede over de restaurator als scheppend kunstenaar leidde in 1917 tot de *Grondbeginselen en Voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, opgesteld en uitgegeven door de gezaghebbende Nederlandsche Oudheidkundige Bond. Een radicaal gesteld voorwoord van kunsthistoricus Jan Kalf, dat grote indruk maakte, zorgde voor het definitieve einde van restauraties zoals die van het Waterlandshuis. Daarmee is dit pand geworden tot een relik van een verdwenen opvatting, en is zij in zichzelf een monument van de geschiedenis van het restaureren. Daarom ook weigerde de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, ressorterende onder de minister van WVC, toestemming de ondergevel van het pand te ontdoen van pseudo-17de-eeuwse elementen. De eigenaar is daarop in beroep gegaan; de Raad van State tenslotte heeft de Rijksdienst in het gelijk gesteld.

BEGROTING MONUMENTENZORG 1991

De Vlaamse Executieve legde de cijfers vast voor haar begroting van 1991. Wat de monumentenzorg betreft zijn er enkele opmerkelijke wijzigingen vast te stellen in vergelijking met de begroting van 1990:

1. Een budgettair fonds wordt opgericht voor het boeken van diverse opbrengsten in de sector monumenten en landschappen.
2. De subsidie voor de instandhouding, herstelling en onderhoud van het IJzermonument wordt verdubbeld van 1 naar 2 miljoen.
3. In de begroting monumenten en landschappen zijn vanaf 1991 ook de budgetten opgenomen voor het Vlaams Instituut voor Archeologie (het Vlaams gedeelte van de geregio-naliseerde voormalige Nationale Dienst voor Opgravingen). De beschikbare budgetten zijn in vergelijking met de toestand van vóór de regionalisering vrij gunstig voor de archeologie. De dotatie bedraagt 18,2 miljoen, terwijl de rechtopvolger van het Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen een subsidie verkrijgt van 1,7 miljoen.

Ook de subsidies voor de restauratie van werken aan beschermde monumenten gaan er flink op vooruit (zie tabel)

De cijfers bevestigen de mededeling van Gemeenschapsminister L. Waltniel op de vooravond van de Open Monumentendag: *"de Vlaamse monumentenzorg zit terug in de lift"*.

E. Goedleven

M&L-ANTIQUARIAAT

Geregeld ontvangt de redactie van M&L radeloze lezersbrieven, op zoek naar oude, sindsdien uitgeputte nummers. Bij wijze van dienstverlening aan verknuchte abonnees brengt de binnenkrant (gratis) telkens nodig deze rubriek, en dit op eenvoudige aanvraag bij de redactie, Markiesstraat 1, 1000 Brussel.

De M&L-afleveringen 1/1 (november 1981) en 2/4 (juni 1983) worden gezocht door Jan Gastmans, Heide-land 8, 2510 Mortsel

De M&L-aflevering 2/4 (juni 1983) wordt ook gezocht door A. Viersen, G. de Haenstraat 18, 2612 JJ Delft, Nederland (☎ 015-784252)

**Aandeel van het Vlaams Gewest (in miljoen Bfr.)
in de kosten voor werken aan beschermde monumenten**

	1990 (1)	1991 (2)	stijging	in %
Monumenten behorend aan privé-personen of instellingen	105	105.5	+0.5	+0.5 %
Monumenten toebehorend aan lokale of provinciale besturen andere dan deze bestemd voor een erkende eredienst	190.6	270.5	+79.9	+41.9 %
Monumenten bestemd voor een erkende eredienst	405	541.	+136.-	+33.5 %
Subsidie restauratie Dierentuin Antwerpen	16	20.	+4.-	+25 %
TOTAAL	716.9	937	+220.1	+30.7 %

(1) cijfers na aanpassing aan de verminderingen van investeringsprogramma's

(2) deze budgetten zouden in de loop van 1991 niet verminderd worden, interne verschuivingen binnen het programma monumentenzorg zijn mogelijk.

M&L CITAAT

*"Pour être sûr de laisser un nom dans la mémoire des hommes,
un prince avisé peut choisir : il doit faire la guerre ou élever des monuments."*

Graaf Louis de Lichtervelde
(in *Léopold II*, p. 337, éditions Rex, Louvain 1935)

Een vorst die zeker wil zijn dat zijn naam zal voortleven in de herinnering van de mensheid,
moet zich beraden over de keuze tussen twee mogelijkheden :
ofwel voert hij oorlog, ofwel bouwt hij monumenten.

Detailopname van de zwaar toegetakelde te vervangen balusters (eigen foto's)

Het contrast na reiniging van de korrelige Euvillesteen is frappant (eigen foto)

De met lood beklede koepel, na restauratie (foto G. Charlier)

HET RESTAURATIE-RENOVATIEPROJECT

Voorwerp van de opdracht

De opdracht omvatte de restauratie van het monumentale exterieur zijde Zilverstraat en Wolvengracht en het eerste deel van het globale restauratiedossier voor de interieurs van het *Bey-Cham* gebouw.

Het te restaureren interieur omvatte de inkomhal met twee vestibules op het gelijkvloers, de trapzaal, de voor- en wachtkamer en raadzaal op de eerste verdieping. De andere ruimten in dit hoekgebouw kwamen in deze restauratiefase niet aan bod.

Het exterieur

Van meetaf aan werd een intensieve conserverende aanpak van de buitengevels *Bey-Cham* vooropgesteld. Het natuursteenparement, al eerder omstreeks 1947 gereinigd, was wegens de porieënrijke oppervlakte van de euvillesteen opnieuw sterk vervuild. Bepaalde sculpturale onderdelen, vooral in de Beyaertvleugel (schelpmotieven in de frontons boven de ramen) en

nagenoeg alle vrijstaande dakkapellen en -sculpturen als vazen en balusters waren sterk uitgelopen. Om die redenen werd geopteerd voor een niet-agressieve reiniging en behandeling. Voor de reiniging viel de keuze op de *gommage*-techniek. Na reiniging werden impregnaties met steenverharder, steenretouches en een algehele nabehandeling aangebracht. Voor de globaal licht uitgelopen dakornamenten, waarbij de vormgeving nog duidelijk leesbaar was, werden geen reconstructie-retouches uitgevoerd.

De functionele steigergaten, met een metalen klep afgesloten in de Beyaertvleugel en open in de Chambonvleugel, werden behouden.

De diepe steigergaten in het Chambon-gebouw werden, om kandidaat-nestenbouwers af te schrikken, voor driekwart opgevuld met euvillesteen.

Bij het detailonderzoek van de gevels kwamen de verschillen tussen de gevel van Beyaert en deze van Chambon duidelijk aan het licht.

De ornamenten in de frontons en friezen verschillen qua vorm en volume. Ook het ijzersmeedwerk in de ramen van het gelijkvloers vertoont merkelijke verschillen. Het buitenschrijnwerk, in eik vervaardigd, werd volledig nagezien en voorzien van nieuwe inzetstukken zoals druiplijsten en

schoenen. Alle schrijnwerk en ijzersmeedwerk werd opnieuw geschilderd conform de aangetroffen kleurschema's: wit voor het schrijnwerk en lampzwart voor het ijzersmeedwerk.

De bronzen elementen, verwerkt in de beide inkomdeuren, werden zó gereinigd dat de

oorspronkelijke patina bewaard bleef.

De bestaande dakpartij met leien dakbedekking werd gereinigd. Het koepeldak zelf is zeer decoratief uitgewerkt en is volledig samengesteld uit in lood gegoten elementen, geconstrueerd op een houten conterform, dit op een metalen

De inkomhal na
reiniging van de
natuursteenbeples-
tering en inschilde-
ren van de voegen
(foto G. Charlier)

spantconstructie. Door loodvermoeidheid verzakt, waren barsten en lichte scheuren ontstaan in de rijkelijk uitgewerkte ornamenten.

Na partiële demontage, werden alle barsten gedicht en voorzien van verluchtingsgaten.

Het interieur

Het interieur van de inkomhal, tweede inkomhal, traphal, voorkamer en grote raadzaal was nagenoeg in ongewijzigde staat behouden.

Door intensief gebruik gedurende tweeënzeventig jaar, kleine aanpassingen en partiële degradaties zoals infiltratie, slijtage en vervuiling, had dit merkwaardig ensemble aan gaafheid ingeboet.

Het dichtmaken van het raam in de traphal bijvoorbeeld ontnam aan deze hal een noodzakelijke lichtbron en een decoratief accent (glas-in-loodramen). Een rood vast tapijt bedekte op het bordes van de trap een enig mooie mozaïekvloer.

In de raadzaal misten de grote vensterpartijen monumentale en decoratieve draperingen en was het verfijnde zitmeubilair bekleed met een wat flatse monochrome okerbruine fluwelen bekleding, in plaats van een decoratieve kleurige zijden bekleding.

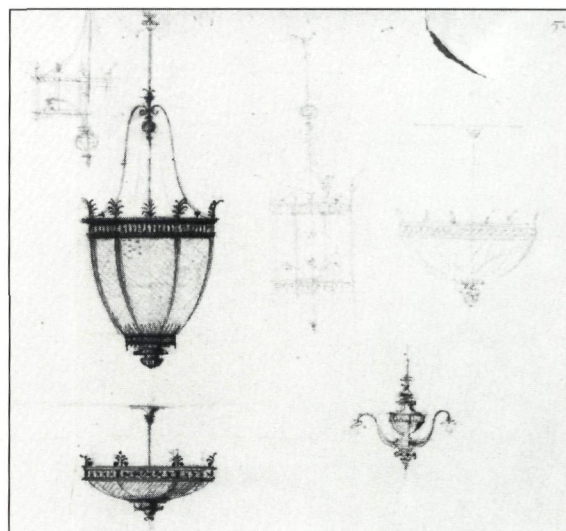
Deze interieurs verdienden een herwaardering en dit met optimaal respect voor de originele elementen, die in grote mate de monumentaliteit van deze interieurs bepalen. Daarom besloot de directie, na advies, om de ontbrekende elementen als het glas-in-loodraam, de bekleding en drapering aan te vullen in de geest van het oeuvre van Alban Chambon en de stijl waarin deze interieurs zijn geconcepieerd.

De bestaande interieurdecoratie werd intensief gerestaureerd. De tot op heden bewaarde realisatie van Alban Chambon werd met een uiterst ver doorgedreven respect behandeld. Om het werk van Chambon nog beter tot zijn recht te laten komen, ook overeenkomstig de rol die dit directiegebouw nog steeds vervult, was het van groot belang die elementen die Chambon nooit zelf realiseerde, aan te vullen en te interpreteren volgens diens decoratieve principes en bewaarde oeuvre. Vandaar het belang dat in dit voorontwerp gehecht wordt aan de vervolmaking van deze interieurs, ondermeer door de realisatie van het ontbrekende decoratieve glas-in-loodraam in de traphal.

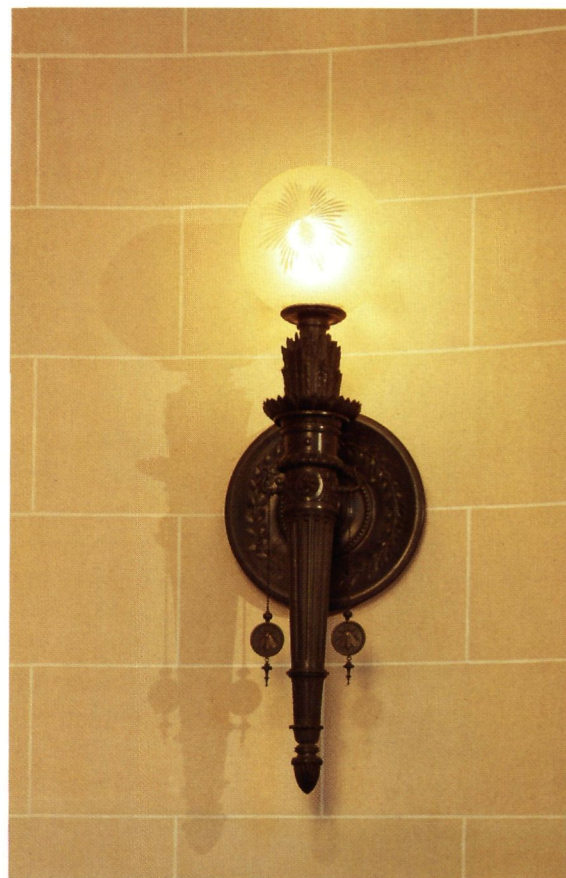
De werken die aan het interieur werden uitgevoerd omvatten de volgende posten.

De binnenafwerking van de wanden in de vestibules, trapzaal, wachtkamer en raadzaal is uitgevoerd met een zeer kwalitatieve natuursteenbepleistering op basis van natuursteenpoeder, kwarts, kalk en hars. De bepleistering was sterk vervuild en vertoonde op verscheidene plaatsen

Schetsontwerp van enkele verlichtingsarmaturen, bestemd voor de vestibules, traphal en wachtkamer (potlood op karton, Archief A.A.M., Fonds A. Chambon)

Detailopname van een bronzen wandarmatuur na restauratie (foto G. Charlier)

◀ De trapzaal met het nieuwe glas-in-loodraam (foto G. Charlier)

haarscheuren en barsten, geaccentueerd door in de scheuren opgehoopt stof. Op één plaats was door waterinfiltratie het natuursteenpleisterwerk, ingevolge de aanwezigheid van ijzerparticules, zwaar geoxydeerd. De zeer intensieve reinigingswerken, retouches en extracties werden met succes uitgevoerd. Oorspronkelijk waren de voegen in het gesimuleerde binnenparement in witte olieverf gefileerd. Door slijtage 'onleesbaar' geworden werd ongeveer 5000 lopende meter voegwerk opnieuw ingeschilderd.

De bestaande mozaïekvloeren in de vestibules, overloop en wachtkamer werden intensief behandeld. De gebarsten partijen werden gedemonteerd en met aanvulling van marmerblokjes herschikt, het geheel hervoegd en opnieuw geslepen. Alle zichtbare eiken binnenschrijnwerk, inclusief hang- en sluitwerk, onderging een grondige reiniging. Het binnenschrijnwerk van vensters en buitendeuren werd voorzien van een nieuwe vernislaag. Alle binnendeuren en lambriseringsringen werden opnieuw gevoed met micro-cristallijne was en opgeboend.

Het hang- en sluitwerk van de deuren op het gelijkvloers zijn in gebronsde messing uitgevoerd; deze op de eerste verdieping waren deels gepolierd en vernist (zijde traphal) en deels verguld (zijde raadzaal) en werden wat het hangwerk betreft

grondig gereinigd tot op de oorspronkelijke afwerkingslaag. Het sluitwerk werd omwille van intensief gebruik opnieuw conform het oorspronkelijk uitzicht afgewerkt. De in gips-kalkpleister uitgevoerde plafonds werden voorzien van een nieuwe verflaag, in overeenstemming met de hedendaagse uitvoeringstechnieken, in de kleur conform de steekproeven, uitgevoerd tijdens het vooronderzoek. Alle bestaande marmersoorten, acht in getal, in het interieur verwerkt in plinten, sokkels, boorden en vloeren, werden grondig gereinigd. De talrijke plafond- en wandverlichtingsarmaturen, in brons en kristal vervaardigd, getuigen van de enorme vindingrijkheid van de architecten Alban en Alfred Chambon.

Die stukken werden vervaardigd in de periode 1918-1930. De restauratie-ingreep beperkte zich hier tot de reiniging van de speciaal gepatineerde vergulde bronzen. Alle verlichtingsarmaturen werden gedemonteerd en voorzien van een nieuwe bedrading.

Door infiltratie ingevolge een lek in de waterleiding, waren de gepolychromeerde wandbekleding, de parketvloer met eenvoudige chevroncomposite in de wachtkamer en de decoratieve polychrome parketvloer in de raadzaal, vrij zwaar aangetast in de oppervlaktelaag. De parketvloeren konden geconserveerd worden

De raadzaal, richting wachtkamer — met goud-rood wandbehang — en traphal na restauratie (foto G. Charlier)

door verlijming en afschuren. Voor de wandbekleding boven de lambrisering van de wachtkamer — een reliëfkartonpapier met japoniserende motieven op een grijsblauw geschilderde fond — kon geen hulp meer baten. Het papier was aangebracht als corduwaansleder in kleine vellen en aan de wand bevestigd op een frame van kartonnen stroken met koperen garneringsnagels. Aangezien dit papier niet meer op de markt verkrijgbaar is, werd geopteerd om een uniek lot zeer kwalitatief verguld Lodewijk XVI-reliëfpapier in de antiekhandel aan te kopen als vervanging van het vermoedelijk door Alfred Chambon in 1947 aangebrachte papier.

Op basis van bewaarde schetsen van Alban Chambon, bedoeld voor het uitwerken van brandramen in zijn diverse concepten, en op basis van zijn nog bewaarde unieke brandramencollectie in het Métropole-hotel te Brussel, werd in nauwe samenwerking met de door de directie aangestelde kunstenaar-glazenier Sander Blondeel, een volledig nieuw project voor het — nooit geplaatste — brandraam van de traphal ontworpen. Binnen het bestaande eiken schrijnwerk werd geopteerd voor een symmetrische loodverdeling voor het lichtgroene en halfmatte kathedraalglas waarop met okerkleurig zilvergeel en grisailleverf de luchtige ornamentatie is aangebracht.

Aangezien door verbouwingen geen daglicht nog toegang heeft tot het raam, werd voorzien in een permanente indirecte verlichting, naar analogie met het brandglas in het *Hôtel Métropole*.

Voor de vensters van de raadzaal besloot de directie om, ter vervanging van de fluwelen draperingen uit 1947, nieuwe draperingen in zijde en katoen aan te brengen en dit conform de stijl van het interieur en de eventuele aanwijzingen in het Chambonarchief. Er werd geopteerd, gezien de eenheid en zuiverheid van het Lodewijk XVI-Empire-interieur, voor een radicale historiserende aanpak, zowel van draperingen en attributen als van de bekleding van het directiemeubilair.

Een groene stof met ingeweven okergele motieven — wijnranken en hoorns des overvloeds — werd uit een vroeg 20ste-eeuwse collectie geselecteerd. Wat de vormgeving betreft werd samen met A. Van Aken, die instond voor de uitvoering van het lot draperingen en meubilair, een nieuw concept uitgewerkt op basis van een ontwerp van het Parijse decoratiehuis *Maison Jansen*. De koorden, kwasten, passementwerk en embraschaken werden door een gespecialiseerd Brussels

bedrijf aangemaakt conform vormgeving, kleur en verhouding van de draperingsstof.

Voor de bekleding van het directiemeubilair, stoelen en fauteuils in donker gepolierd exotisch hout, werd dezelfde stof als die voor de draperingen gekozen. Het inbrengen van deze vrij belangrijke kleuraccenten in dit overigens vrij monochrome monumentale interieur (wanden in natuursteenbeploistering, plafonds in een crème-wit-lichtgroen) zal de voorname en aangename sfeer van de directie-raadzaal gevoelig verhogen. De traditie getrouw werden een tiental bronzen portretbustes van de opeenvolgende voorzitters van de Raad van Beheer opnieuw chronologisch opgesteld bezijden de twee witmarmeren bustes van de koninklijke prinsen, Karel van Vlaanderen en Leopold van Brabant, rond de centrale monumentale schoorsteenboezem met het militaire staatsieportret van koning Albert I.

Twee monumentale schilderijen in de trapzaal werden samen met het schouwportret — alle in olieverf uitgevoerd — grondig hersteld door restaurateur Philippe Lagrain. Bij de reiniging van het prinselijk staatsieportret van Philippe, derde zoon van koning Leopold I, kwam de handtekening van de auteur, Lieven De Winne, tevoorschijn. Sterk vervuild door opeenvolgende vernislagen kwamen na reiniging heel wat details in de staatsiekledij beter tot hun recht. Het merkwaardige schilderij van E. Levy van 1873, met de voorstelling van twee angstige meisjes die elkaar beschutten tegen de dreigende onweersbuien en blikseminslag, werd grondig gereinigd, ontdaan van opeenvolgende vernislagen, geretoucheerd en vernist. De oorspronkelijke decoratieve lijst, vervaardigd in stucornamenten, werd hersteld en voorzien van een nieuwe vergulding. Het prinselijk portret, vóór de restauratie voorzien van een eenvoudige omlijsting, werd verrijkt met een nieuwe, meer monumentale en decoratieve vergulde omlijsting en een bijpassende rondbogige passe-partout.

BESLUIT

Het strekt de Directie en het Departement gebouwen van de ASLK tot eer dat zij, op eigen initiatief, met eigen middelen en met een strikt gebudgetteerde investering, hun monumentaal en historisch waardevol directiegebouw vakkundig hebben laten restaureren.

De beslissing om, voorafgaand aan de restauratie,

De raadzaal,
richting sierschouw,
na restauratie,
met vernieuwde
bekleding van het
meubilair en
draperingen
(foto G. Chartier)

een grondig archivalisch-historisch en technisch vooronderzoek te laten uitvoeren en een vrij gedetailleerd uitvoeringsbestek te laten opstellen is van groot belang geweest voor de opzet van een geloofwaardig restauratiebudget, dat strikt werd geëerbiedigd. Aan de uitvoerders, de algemene aannemer en de uitvoerders van de specifieke deelopdrachten, werden zeer hoge kwaliteitseisen gesteld. Het aantal verrassingen, onvoorziene omstandigheden en bijwerken, die op restauratiewerven het budget de hoogte injagen, werden hier door een strikte, dagelijkse opvolging van de werf door het Departement Gebouwen en de ontwerper tot een minimum herleid. Door het feit dat planning mogelijk was omdat er precies bekend was wat er moest gebeuren, is de volledige restauratie in een vrij korte en intensieve uitvoeringsperiode tot stand gekomen.

Het directiegebouw bepaalt enkele belangrijke stedenbouwkundige perspectieven, ondermeer vanuit de Nieuwstraat-Wolvengracht, Leopoldstraat-Wolvengracht (Muntschouwburg) en Warmoesberg-Wolvengracht. Het neemt nu, na

de grondige opfrisbeurt, opnieuw haar waardige plaats in het stedenbouwkundig gebeuren in. Het interieur vormt opnieuw een waardig kader, waarin verschillende historische referenties, borstbeelden en schilderijen van ere-voorzitters, voorzitters en de stichter, in een hernieuwd harmonisch geheel zijn verwerkt.

Lijst van uitvoerders

Opdrachtgevend bestuur: Studies en Projecten Gebouwen van de ASLK, hoofdzetel, Wolvengracht, 48 te 1000 Brussel, onder impuls van M. Geerts, ondervoorzitter van ASLK-Verzekeringen; C. Baert, ingenieur-architect, hoofdprojectleider en W. Hoebeek, gedelegeerd projectverantwoordelijke.

Ontwerper: Bral G.J., hoofdverantwoordelijke Restaurateurs Collectief bvba in samenwerking met architectenbureau VDVH & Assoc.

Algemene Hoofdaannemer buiten- en binnenwerken: Algemene Ondernemingen E.G. Verstraete & Vanhecke

Specifieke deelopdrachten interieur: Draperingen, meubilair en bekleding: A. Van Aken (Mechelen).
Brandraam: Sander Blondeel (Vinderhoute)
Schilderijen, restauratie: Philippe Lagrain (Gent).

►►
 Voorontwerp in
 gips, van de sier-
 vaas op de dak-
 balustrade Zilver-
 straat, vervaardigd
 in de ateliers van
 Alban Chambon
 circa 1912
 (foto A. Chambon,
 Archief ASLK)

►
 Het directiegebouw
 van de ASLK,
 na restauratie van
 de buitengevels
 (foto G. Charlier)

BRONNEN

Archiefstukken

De archieven met betrekking tot de bouwactiviteiten zijn integraal bewaard gebleven. Het oorspronkelijke bouwarchief van de bouwheer wordt nog steeds bewaard op het Departement Gebouwen van de ASLK. Alle ontwerpen en uitvoeringstekeningen van de bouwfazen Henri Beyaert en Alban Chambon zijn systematisch gekatalogeerd in aangepaste plankasten. Het oorspronkelijke archief van de ontwerper Alban Chambon is vrij gaaf tot ons gekomen dank zij een legaat van de familie Chambon, verricht door Renauld Chambon in 1975, aan de *Archives d'Architecture Moderne* te Brussel. Dit archief is van uitzonderlijk belang omdat hierin, naast de oorspronkelijke ontwerpen en uitvoeringstekeningen, ook alle schetsen en voorontwerpen zijn bewaard gebleven. Naast het planarchief heeft de familie ook meer dan 105 correspondentiebundels overgemaakt. Een deel van de correspondentie is door waterschade verloren gegaan, ondermeer deze van de oorlogsjaren 1914-1918, zodat we onvolledig zijn ingelicht over de vooruitgang van de werken. De kataloog *Musée des Archives d'Architecture Moderne*, fondation Robert-L. Delevoy, Collections, Bruxelles, 1986, vermeldt voor 1910-1917: "Agrandissement de la Caisse Générale d'Epargne et de Retraite à Bruxelles: 3.393 dessins, 14 plaques photographiques".

Publikaties

Voor een brede situering van de historische context, het ontstaan en de evolutie van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas is het

Gedenboek, 1865-1965, van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas van België, Brussel, 1965, 420 blz., uitgegeven ter gelegenheid van het eeuwfeest van de oprichting van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas, van uitzonderlijk belang. Bij de historische situering en vroegste bouwgeschiedenis werd uit dit basiswerk geput, onder meer *De nieuwe instelling steekt van wal, de interne organisatie - De opening van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas - De hoofdzetel van de Spaarkas - Op het de Brouckèreplein*, blz. 109-119. *De gebouwen van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas*, blz. 276-282. Op blz. 382 is een opname afgebeeld van de raadzaal met de voltallige Raad van Beheer en de Algemene Directie. Dit merkwaardig document is van belang ter illustratie van de functie waarvoor deze zaal is geconcipieerd. Het toont een aantal, ondertussen in het interieur gewijzigde details, onder meer de vergadertafel bedekt met een op de rand geslepen glasplaat en het zitmeubilair met een decoratieve fluwelen bekleding, vermoedelijk uit de veertiger jaren.

Bernard Chambon een rechtstreekse afstammeling van architect Alban Chambon, promoveerde in de architectuurschool Ter Kameren op een proefschrift over zijn beroemde voorvaderen *Alban Chambon et Alfred Chambon, architectes*. *Mémoire de fin d'études*, ISAE, La Cambre, septembre 1985, 374 blz. Bernard Chambon verleende bereidwillig toestemming tot lezing van zijn proefschrift. Het algemene situeringsplan van de verschillende bouwfazen van het ASLK-complex, Wolvengracht-Zilverstraat-Kreupelstraat-Warmoesberg, *Les extensions successives de la CGER*, is overgenomen van blz. 225.

DE RESTAURATIE VAN HET MONUMENTALE POORTGEBOUW VEEMARKT – HOEK ZWARTZUSTERSTRAAT, TE ANTWERPEN

JOKE BUNGENEERS, archeoloog; **SANDER PETERS**, beeldhouwer-restaurateur;
RUTGER STEENMEIJER, architect en restauratie-deskundige;
JAN VAN DAMME, kunsthistoricus; **LINDA VAN DIJCK**, kunsthistoricus-
restaurateur en **JOHAN VEECKMAN**, archeoloog (1)

Het boogveld na
restauratie en
reconstructie van
de beschildering
(foto O. Pauwels)

In 1985 werd door de Kerkfabriek van de Sint-Pauluskerk te Antwerpen en de vzw Sint-Paulusvrienden de wens uitgedrukt om het boogveld van het monumentale poortgebouw op de hoek van de Veemarkt en de Zwartzustersstraat te restaureren.

Deze wens werd niet alleen waarheid toen zich de gelegenheid van sponsoring aanbood, maar bovendien werd het nu mogelijk om terzelfdertijd het gehele poortgebouw een grondige opknapbeurt te geven. De Generale Bank stelde inderdaad drie miljoen frank ter beschikking om dit doel te kunnen nastreven. Overeengekomen werd om de gehele restauratie-campagne over drie jaar te spreiden, hetgeen toeliet om het vooronderzoek ruimschoots

aan bod te laten komen en op een wetenschappelijk verantwoorde wijze te laten verrichten. Reeds eerder was er een studie gewijd aan het boogveld met zijn voortreffelijk, 18de-eeuws beeldhouwwerk, zowel op het gebied van mogelijkheden tot reiniging van vroegere afwerkingslagen, als voor wat betreft de beeldhouwers die hieraan zouden meegewerkt hebben. De financiële middelen die zich nu aanboden, lieten evenwel toe om alles grondig te onderzoeken en niets aan het toeval over te laten. De overvloed aan gegevens leidde tot gefundeerde opties. Op die manier kon ook een restauratie op hoog niveau worden gerealiseerd. Aan de architecten Rutger Steenmeijer en Dirk Wauters werd de taak opgelegd om alles in goede banen te leiden, de nodige contacten te onderhouden met de Kerkfabriek van Sint-Paulus, het Stadsbestuur van Antwerpen, de vzw Sint-Paulusvrienden, de Generale Bank, het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en het Bestuur voor Monumenten en Landschappen en de nodige

beschrijvingen op te maken. Zij stonden eveneens in voor de coördinatie van de verschillende aannemingen en de controle op de werkzaamheden. Zoals hoger aangehaald werd het volledige werk over drie jaar gespreid, met name 1987, 1988 en 1989. De werkzaamheden zelf werden eveneens in drie duidelijk te onderscheiden delen verdeeld:

- een eerste fase in 1987, die alleen uit vooronderzoek van allerlei aard bestond. Tijdens die periode werden ook stellingen geplaatst en werd het gevelvlak volledig gereinigd om de staat van de natuursteen beter na te gaan en het geheel in tekening te brengen; deze eerste fase kwam op een totale kostprijs van 307.000,- Bfr. (alle vermelde bedragen exclusief B.T.W.).
- een tweede fase in 1988, die volledig aan de bouwkundige herstelling van het poortgebouw werd gewijd; de kostprijs ervan bedroeg 1.089.000,- Bfr.; op dat ogenblik mocht aan het boogveld en aan de drie beelden bovenop het fronton niet worden geraakt.
- een laatste fase in 1989, die bestond uit het reinigen, herstellen en beschilderen van alle beeldhouwwerk, voor een totaal bedrag van 900.000,- Bfr.

Opmetingsplan van het "clooster der Predikheren" uit 1582. Links onder, het nog bewaarde "choor" van de 13de-eeuwse kerk (stadsarchief Antwerpen, iconografie, 3/16b)

Het eindbedrag bedroeg drie miljoen frank met inbegrip van studiekosten, fotografische surveys, plaatsbeschrijvingen en B.T.W., zoals met de sponsor was afgesproken. De werkzaamheden werden in december 1989 beëindigd.

HET VOORONDERZOEK

De eerste fase omvatte de volgende taken :

- *het historisch onderzoek*, verricht door Jan Van Damme;
- *het archeologisch onderzoek*, verzorgd door de afdeling Opgravingen van de Oudheidkundige Musea van Antwerpen, onder leiding van Tony Oost;
- *het materieel-technisch onderzoek*, met name onderzoek op de natuursteen, de verankeringen en de nog aanwezige polychromie, vooral op het beeldhouwwerk van het boogveld en op de drie beelden op het fronton; dit werk werd voornamelijk verricht door Linda Van Dijk, met medewerking van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.

Tot de eerste fase behoorde eveneens de reiniging van de volledige gevel met plaatselijke herstelling van voegwerk, uitgevoerd door de N.V.

Reinigingswerken Peetermans en de opmeting van het geheel, het materiaalonderzoek en de gegevensinterpretatie door de architecten, ter voorbereiding van de bestekken voor de tweede en derde fase.

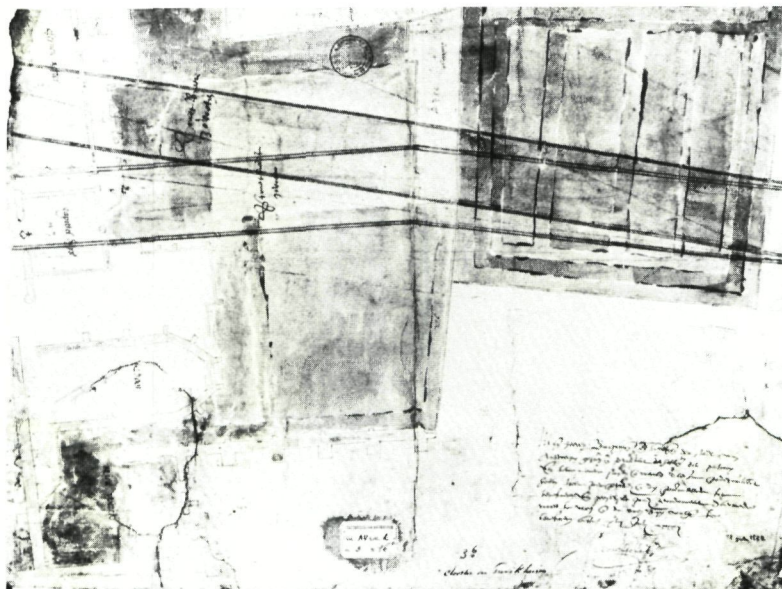
HISTORIEK VAN DE VEEMARKTPOORT

De geschiedenis — en dan vooral de bouwgeschiedenis — van de Sint-Pauluskerk en haar afhankelijkheden is slecht gekend.

Oorzaak daarvan is de omstandigheid dat sinds de Franse Revolutie het overgrote deel van het oude kloosterarchief verdwenen is (2). Bij gebrek aan archivalia werd voor een datering van de toegangspoort op de hoek van de Veemarkt en de Zwartzustersstraat veelal verwezen naar een fragment uit Daniël Papebrochius' *Annales Antverpienses*, geschreven omstreeks 1700 (3): "*Praedicatores veterem suam ecclesiam, ..., solo aequarunt (1549), nihil ex ea reservantes quam propylaeum per quod de sub domibus ex latere novae ecclesiae structis, in hanc nunc etiam patet ingressus lateralis ...*".

Ooit werd hieruit erg onvoorzichtig besloten dat de huidige Veemarktpoort oorspronkelijk het inkomportaal van de dertiende-eeuwse kerk vormde (4). De korfboog met daarboven een rondboog kan bezwaarlijk in de dertiende eeuw gesitueerd worden en bovendien staat de ligging van de poort een normale oriëntatie van de kerk in de weg.

Dat de beweringen van Papebrochius met een korrel zout genomen moeten worden, blijkt ook

Het poortgebouw
in 1945 met sporen
van oorlogsschade
(foto A.C.L., Brussel)

uit een opmetingsplan van een deel van het kloosterdomein, gedateerd 1582. Het oude koor staat er nog duidelijk op aangegeven en overleefde dus ook de afbraakwerken van 1549 (5).

De oude kern van de poort, waarvoor het archeologisch onderzoek ook geen aanwijzingen tot voorgangers opleverde, moet gesitueerd worden in de vroege zestiende eeuw, periode waarin de bouw van de huidige kerk werd aangevat. Naar een Gents memorieboek werd met die werken een aanvang gemaakt in 1517: *"In dit jaer in de maend february soo fondeerde de Predicheeren t'Antwerpen het portael van haerlieden kercke"* (6). Nochtans verkochten de paters reeds op 16 november 1512 een eigendom *"omme eene somme gelts, die inde nyeuwer edificie van huere kercken bekeert is"* (7) en ook op 16 mei 1516 is er sprake van de *"metselrie ende timmeringe van huere nyeuwer kercke die sy beghonnen te maken"* (8). De gang, waarvan sprake bij Papebrochius, die de poort verbindt met het zijportaal van de eigenlijke kerk, is evenwel jonger dan de kerk zelf en behoorde niet tot de aanvankelijke planning. Dat blijkt voornamelijk uit de wel erg ongelukkige wijze waarop dat portaal bij het aanbouwen van de huizen op de Veemarkt doorsneden werd. Toch werden die huizen reeds kort na de aanvang van de werken aan de nieuwe kerk opgericht. Op 25 februari 1517(n.s.) werd voor de Antwerpse schepenen een akte van erfrente verleden op de *"vier nyeuwe huysen cum fundo et pert. gestaen voere aent clooster vanden Prekeeren voerscr. die tselve goidshuys daer nu nyeuw gemaect heeft"* (9) en ze zijn ook te zien op een stadsplan van omstreeks 1525 (10). Op dat plan zijn de aanpalende percelen in de Zwartustersstraat nog onbebouwd, wat door archivalia bevestigd wordt: pas in de periode 1526-1528 zullen er woningen op verrijzen (11). Uit dit alles mag besloten worden dat de bouw van de huidige Veemarktpoort dateert van omstreeks 1517.

Deze datering geeft evenwel slechts een gedeeltelijke verklaring voor het enigmatische karakter van deze poort en de achterliggende gang. Waarom besloten de paters om zo kort bij de hoofdtoegang in de westgevel van de kerk, toch nog een bijkomende poort te voorzien? En indien daar een verklaring voor is, waarom voorzagen zij die niet van bij de aanvang van de bouw van hun nieuwe kerk?

De eerste vraag vindt wellicht haar antwoord in het feit dat de plaats achter de voormalige *"predikherenmuur"*, waar in de 18de eeuw de

Calvarieberg opgericht zou worden, het vrije kerkhof van het klooster gelegen was en dat de paters dat afzonderlijk toegankelijk wilden houden. De laatgotische poort op de hoek van de Veemarkt en de Zwartustersstraat was dus wel degelijk voorzien van bij de aanvang van de nieuwbouw. Enkel de huizen tussen de poort en het zijportaal van de kerk waren dat niet. De Dominicanen schijnen echter reeds na enkele jaren tot de vaststelling gekomen te zijn dat zij hun financiële middelen overschat hadden en dat de werken aan de nieuwe kerk in het slop dreigden te raken. In dit verband moet erop gewezen worden dat in dezelfde periode ook aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de Sint-Jacobskerk, de Sint-Andrieskerk, de Sint-Joriskerk en mogelijk de Sint-Walburgiskerk gewerkt werd en dat zij allen beroep deden op de vrijgevigheid van de Antwerpse burgers. De meeste werken kwamen ten gevolge daarvan in tekort van middelen (12). Het was wellicht die situatie die de paters Dominicanen deed besluiten tot verkaveling van gronden aan de rand van hun domein om met de opbrengst ervan de werken te kunnen doen vorderen.

Tot bij de aanvang van de 18de eeuw bleef het uitzicht van de poort wellicht ongewijzigd. Pater Domien van Ketwich zou daar verandering

Het poortgebouw
– na restauratie –
in zijn stedelijk
context
(foto O. Pauwels)

in brengen. In 1703-1704 werd op zijn last het timpaan voorzien van "een constigh ende godvrucht werck, verbeeldende de Alder H. Maget M. den Roosen-Crans ghevend aen S. Dominicus en S. Catharina van Senen boven den inganck van de klijne kerkdoor met ijzeren arm ende lanteren, daer te voren dien inganck meer gelyck scheen aen den inganck van een uytspanninge als van een kercke" (13). Aanleiding tot de verfraaiing was ongetwijfeld de benoeming in datzelfde jaar van Domien van Ketwigh tot prefect van het Rozenkransbroederschap (14). Een auteur voor de beeldengroep gaf van Ketwigh niet op en archivalia eromtrent zijn niet bekend.

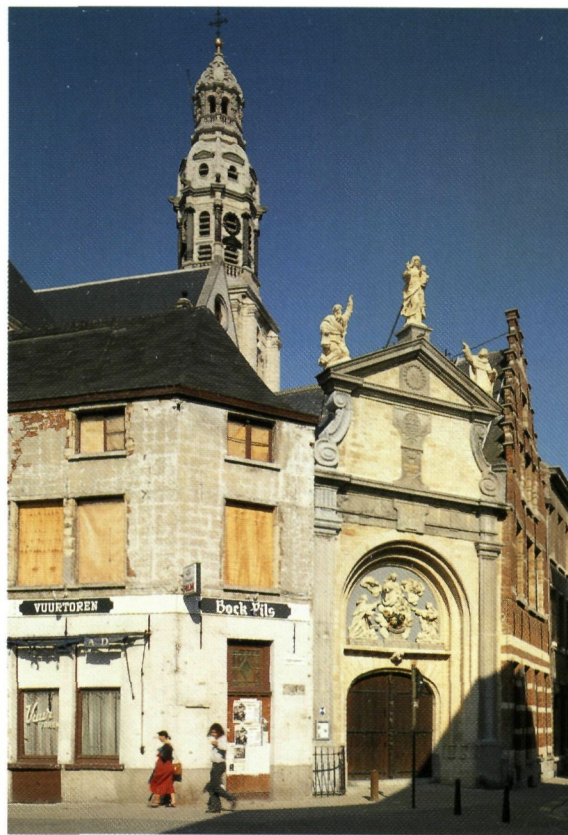
De Wit, in zijn beschrijving van de kerken van Antwerpen (1774), meende dat de figuur van de Rozenkransmadonna van de hand was van G.I. Kerricx (1682-1745). De heiligen Dominicus en Catharina van Siena zouden van de hand van J.P. Van Burscheit de Jonge zijn.

Van der Sanden, in zijn *Oud Konst-Tooneel van Antwerpen* (ca.1774), gewaagt enkel van Kerricx (15). Recent werd de Madonna op stijlkundige gronden toegeschreven aan J.-C. De Cock (16). Het onderzoek ter plaatse, uitgevoerd naar aanleiding van de huidige restauratie, heeft in elk geval aangetoond dat het Madonnabeeld niet voor het timpaan gesculpteerd werd. Het betreft een oudere rondsculptuur die na de nodige aanpassingen herbruikt werd. Meteen wordt het vrij onwaarschijnlijk dat de Madonnafiguur het werk zou zijn van G.I. Kerricx, die pas tijdens het boekjaar 1703-04, het jaar van het aanbrengen van de sculptuur, in de Sint-Lucasgilde opgenomen werd. De toeschrijving van dit beeld aan een ander auteur op louter stijlkundige basis lijkt ons bovendien een hachelijke onderneming.

Zowel van G. Kerricx (1652-1719) als J.P. Van Burscheit de Oude (1667-1728) en H.F. Verbrugghen (1654-1724) zijn erg verwante beelden bekend (17). Na de reiniging bleek ook duidelijk dat het beeld van de Heilige-Dominicus en dat van de Heilige-Catharina van een andere hand zijn. Waarschijnlijk werden zij wel degelijk in 1703-1704 voor het portaal vervaardigd.

Het stijlverschil met het Madonnabeeld toont zich het best in het fragment met twee gevleugelde engelenkopjes rechts boven in het timpaan.

Ogenschijnlijk maakte het stuk steen oorspronkelijk deel uit van de Madonnafiguur — bijvoorbeeld van de achterzijde van de wereldbol — maar werd naar aanleiding van de opstelling in het timpaan een tweede engelenhoofdje bijgesneden door een ander beeldsnijder. Het rechtse engelenkopje

verraadt nog een wat zwaarwichtige barok terwijl het linkse reeds duidelijk de 18de-eeuwse elegantie vertoont.

Nog niet volledig voldaan met het resultaat van deze verfraaiing zou Domien van Ketwigh in 1734 nogmaals verbouwingen aan de poort laten uitvoeren. Ze werd "opgetrocken van de fundamenten af, waerdoor oock de huysen wedersijds, die schenen te begheven, grootel. sijn gestijft geweest met allen appendentien en dependentien en 3 boven gestelde beelden van O.-L.-V. van den Alderh. Roosen-Crans (en) de H. Dominicus" (18). Het derde beeld stelt de Heilige Paulus, patroon van de kerk voor. Tesamen met het nieuwe fronton en de drie beelden liet van Ketwigh, verdeeld over drie voetstukken onder de figuren van het timpaan, een rijm aanbrengen : "D'oorspronck van het cransgebedt Van Maria ingesedt

Als een heylich strydt geweldt
Aen Dominicus verbeldt

Heeft dees stadt voor vijandts maght
De bescherminghe toegebracht"

De tekst verwijst naar de slag van Ekeren in 1703, toen de belegering van de stad vermeden werd door een overwinning op de Hollands-Engelse legers. In zijn *"Den Enghelycken Psalter"* verhaalt Jan-Baptist van Ketwigh, broer van Domien en eveneens Dominicaan, hoe deze overwinning te danken was aan het vurige Rozenkransgebed van een grote schare Antwerpenaren. Tegen deze verklaring voor de overwinning was evenwel reeds in 1715 protest gerezen. Het verband tussen beiden was — zo meende de diocesane overheid — niet evident; ze stelde dan ook voor de laatste twee regels van het vers te vervangen door:

*"Heeft aen het menschelyck geslaght
veel beschermingh toegebraght"*

De steen met het gewraakte rijm werd daarop weggenomen en het nieuwe vers aangebracht (19). Merk op dat de gravure van de letters zeer verschillend is. Tot de verbouwing van 1734 horen ook het monogram van Maria en het wapenschild van Jeruzalem in een paternoster tussen twee palmtakken. Door dat laatste wordt de poort ook rechtstreeks betrokken bij de achterliggende Calvarieberg. Die was eveneens ontstaan onder impuls van vooral Domien van Ketwigh. De werken eraan werden waarschijnlijk aangevat in hetzelfde jaar als de eerste verfraaiing van de Veemarktpoort (1703), maar waren omwille van voortdurende uitbreidingen van het programma nog niet voltooid. Zowel Domien als Jan-Baptist van Ketwigh hadden Jeruzalem en het Heilig Graf bezocht en waren bij hun terugkeer lid geworden van de *"Ridders van Jeruzalem"* (20).

Het portaal en de achterliggende gang, zoals die hiervoor beschreven werden, ontsnapten in de voorgaande eeuw ternauwernood aan erg ingrijpende en exuberante neogotische verbouwingsprojecten. Zowel bouwmeester B. De Proost (1869) als zijn opvolger J.A. Hompus (1880), beiden als vast architect verbonden aan de kerk, maakten er ontwerpen voor. De mooi geaquareleerde plans bleven in het archief van de kerk bewaard (21). Alles bleef echter bij beperkte herstellingswerken, onder meer door de beeldhouwers De Vos in 1883 en Van Beurden in 1896 (22). Wellicht was het één van beiden die ook een nieuwe latei aanbracht onder het timpaan (23). Erg omvangrijk kunnen deze werken nochtans niet geweest zijn.

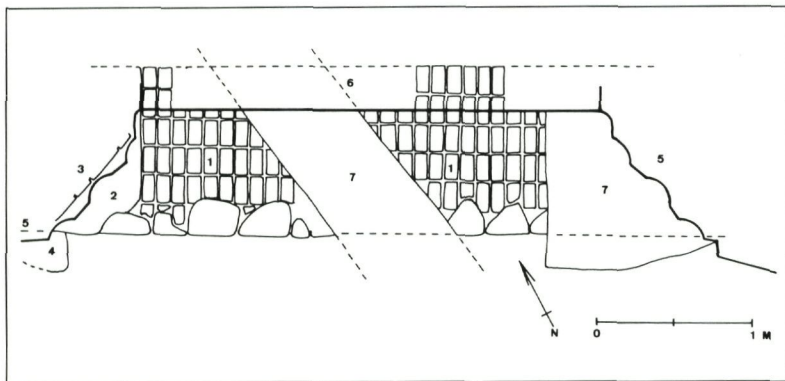
In 1928 was het bureel van het kerkbestuur nog van mening dat de toen geplande restauratie van de Calvarieberg een ideale gelegenheid was om

ook de poort aan de Zwartzustersstraat aan te pakken, *"het eenige deel der kerk dat niet begrepen werd in de groote herstellingen van 1893-1913"* (24). Vanuit dat oogpunt werd de poort nog opgemeten door architect Toen in opdracht van architect Baeckelmans. In 1934 volgt dan het voorstel van de beeldhouwers F. en A. De Roeck voor de restauratie van het beeldhouwwerk. De beslissing en vooral de toezegging van een subsidie bleven aanslepen en misschien was dat maar goed ook. Uit een tekening die wellicht bij de prijsopgave van beide beeldhouwers hoort blijkt dat ook de vervanging van de beelden door nieuw werk overwogen werd (25). Pas in 1958-62 zou een eerste restauratie uitgevoerd worden door de beeldhouwer A. Van Gool. Ze beperkte zich evenwel tot de drie beelden bovenaan op het fronton (26).

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK AAN HET POORTGEBOUW

Het archeologisch onderzoek, dat werd uitgevoerd door de Afdeling Opgravingen van de Oudheidkundige Musea van de Stad Antwerpen, spitte zich toe op de funderingen van het poortgebouw. Bovengronds meende men twee verschillende bouwfases te kunnen onderscheiden. De vraag stelde zich of dit ook ondergronds het geval was. Van de fundering nam men verder aan dat deze zou opklimmen tot de Romeanse periode. De opgravingen startten op 21 april 1987 en duurden één week. Aan de buitenzijde van het poortgebouw werd over heel de breedte een sleuf uitgezet van 1,20 m, die later aan de westelijke zijde nog 20 cm werd verbreed. Eerst werd de bestrating en de daaronder liggende egalisatielaag verwijderd. Bijna onmiddellijk daarna kwamen twee recente verstoringen aan het licht, die de onderzoeksmogelijkheden sterk beperkten. Dwars door de sleuf liep een 60 cm breed afvoerkanaal en in de oostelijke hoek bevond zich een straatkolk, gedeeltelijk opgetrokken in moderne baksteen en afgedekt met een laag cement. Hierdoor was het onmogelijk om de fundering aan de rechterkant van de poort verder te onderzoeken.

Op 90 cm onder het huidige loopvlak stootte men op een baksteenmassief. Bij nader onderzoek bleek het te gaan om de bovenzijde van een funderingsmuur met gedeeltelijk natuurstenen parement. In de westelijke hoek ligt op deze constructie een natuurstenen plaat (leisteent?)

Plattegrond (boven) en doorsneden (onderaan rechts) van de funderingsmuur en de oorspronkelijke opbouw van de poortomlijsting:

1. funderingsmuur
2. natuursteenplaat
3. oorspronkelijk zandstenen parement
4. steunende constructie voor de huidige bekleding van de poortomlijsting
5. huidige poortomlijsting
6. drempel
7. recente verstoringen (tekeningen Stad Antwerpen, Afdeling Opgravingen)

▲▲ Overzicht van de opgravingsleuf aan het poortgebouw. De fundering, die net aan de oppervlakte komt, werd overbouwd door een bakstenen afvoerkanaaltje (foto Stad Antwerpen, Afdeling Opgravingen)

van bijna 20 cm dik, over de volledige breedte van de fundering. Daarop rusten minstens vier rijen witte natuursteen. Bovenaan zijn deze verborgen achter vier uitkragende lagen baksteen, waarop tenslotte de natuurstenen bekleding van het bovengrondse gedeelte van de huidige poort steunt. Merkwaardig genoeg steekt dit deel verder uit dan de onderliggende rijen natuursteen.

Zoals gezegd, kon de rechterzijde niet vrijgelegd worden. Hier kan een analoge opbouw verondersteld worden. Evenmin als aan de rechterkant, kon ook aan de linkerkant van het poortgebouw het uiteinde van de fundering bereikt worden. Op dit punt aanbeland, restte nog de breedte en de diepte van de funderingsmuur te vinden. Op twee plaatsen werd de sleuf onder de drempel verder uitgegraven, waarbij de achterkant van de muur vrij snel gevonden werd.

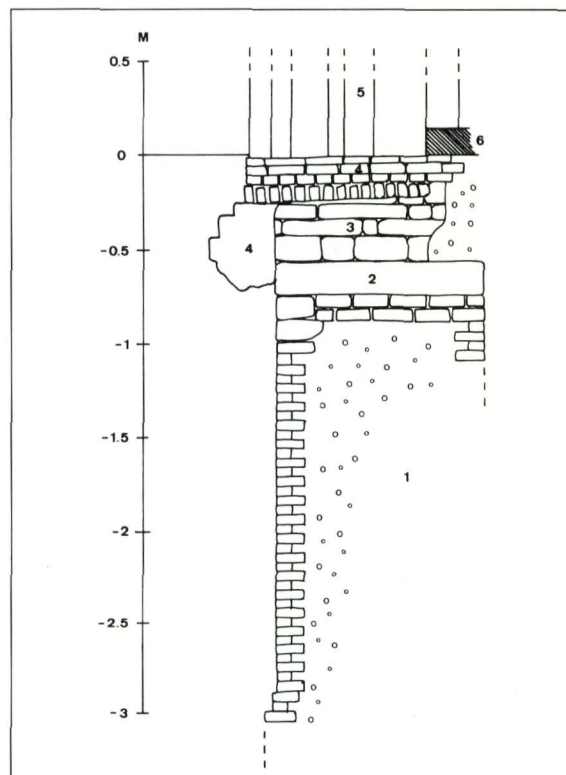
De onderkant van de fundering bereiken, bleek echter een zwaardere opgave. Op 2,14 m onder de bovenkant van de fundering vertoont deze een vertanding: een eerste rij bakstenen steekt 2 cm naar voor, de volgende nog eens 4 cm. Het was onmogelijk nog dieper te graven. De archeologen konden enkel vaststellen dat de fundering 1,08 m breed en minimum 2,23 m diep is. Het mooi afgewerkte parement van de fundering bestaat, van boven naar onder, uit twee lagen natuursteen (27), een laag kops liggende bakstenen van groot formaat (28 x 14 x 7 cm) en verder afwisselend uit rijen kopstenen en strekstenen van een aanzienlijk kleiner formaat (20 x 10 x 4 cm).

Bovenaan is de fundering over de gehele oppervlakte afgedekt met twee lagen, mooi in verband geplaatste bakstenen, teneinde de stabiliteit te bevorderen. De kern bestaat waarschijnlijk volledig uit onregelmatige brokken

steen, steenslag en mortel. In ieder geval is deze funderingsmuur abnormaal groot en zwaar in verhouding tot het gebouw dat hij moet dragen.

Voor de interpretatie van de archeologische gegevens kunnen enkele hypothesen vooropgesteld worden. De teruggevonden fundering lijkt ontegensprekelijk in één fase gebouwd te zijn en sindsdien nooit meer aangepast. Een exacte datering is moeilijk, maar aan de hand van de baksteenformaten kan gesteld worden dat de fundering zeker niet ouder is dan de 15de eeuw. Het kan niet uitgemaakt worden of zich op dezelfde plaats een oudere structuur bevonden heeft. De complexiteit van de opbouw boven de

eigenlijke fundering laat vermoeden dat het oorspronkelijke poortgebouw in de loop der tijden wel gewijzigd werd. De goede afwerking aan de bovenzijde van de fundering zou er kunnen op wijzen dat hierop een oudere vloer lag, die mogelijk op gelijke hoogte kwam met de plaat. Het zandsteenparement boven de basisplaat kan geïnterpreteerd worden als de oorspronkelijke buitenbekleding.

Bij latere verbouwingswerken werd het niveau met ongeveer 70 cm verhoogd en voor de bestaande poortomlijsting werd een nieuwe afwerkingslaag opgetrokken. Gegevens die op de aanwezigheid van tussenliggende vloerniveaus wijzen, werden niet gevonden.

Als conclusie kan worden gesteld dat de huidige fundering zeker niet tot de Romaanse periode terug te voeren is, maar jonger is dan het begin van de 15de eeuw. Er werden geen gegevens over een constructie, ouder dan de huidige fundering, teruggevonden. In de realisatie van de bovenbouw van het poortgebouw konden wel een tweetal bouwfasen onderscheiden worden. Oorspronkelijk had de omlijsting van de poort een zandsteenparement, dat in 1734 vervangen werd door de huidige geprofileerde lijst in Gobertangesteente, terwijl het straatniveau in de loop der eeuwen met ongeveer 70 cm gestegen is.

Detail van het
boogveld,
vóór restauratie
(foto E. Baeyens)

HET MATERIEEL-TECHNISCH ONDERZOEK OP DE BEELDENGROEP

De vroegere afwerkingslagen concentreerden zich vooral op de beeldengroep. Resten van bouwpolychromie op het gevelveld waren zeer gering. Ze beperkten zich tot de aanduiding van een okerkleurige verguldingsgrond in de letters van de opschriften en enkele sporen rood en zwart op de omlijstende boog rondom de beeldengroep. Deze laatste resten waren zo fragmentair dat de verkregen informatie niet kon uitgebreid worden naar de afwerking van het volledige muurvlak. Verder onderzoek binnen het boogveld en ontdekkingen tijdens de behandeling toonden aan dat deze kleurresten behoorden bij de 16de-eeuwse toestand van het poortgebouw.

Aan de beeldengroep versluierden talloze overschilderingen en bekalkingen de details van het beeldhouwwerk en bemoeilijkt hun gefragmenteerde, vervuilde en sterk verweerde toestand de leesbaarheid van de vormen.

Op de pleisterlaag van het eigenlijke boogveld vond men relatief homogene lagen. In de dieper gelegen delen van de sculptuur werden het dikke, omgekrulde korsten, gevangen in de plooiënval, zeer hard, maar broos. Het oppervlak van het beeldhouwwerk tenslotte was bezaaid met losse verfeilandjes, door zon en regen verweerd en nog weinig verbonden met de steen. Ze lieten bij de minste aanraking los. Het oppervlak zag er dus zeer heterogeen uit. Roet en vervuiling hadden zich op en tussen de verflagen afgezet en langzamerhand ook op de steen, op plaatsen waar de beschermende lagen waren verdwenen. Waar de steen vrijgemaakt werd, vertoonde deze aanvankelijk een rossige kleur (poriënvuller of exudaat uit het gesteente ?), die geleidelijk door de natuurlijke elementen weggevoerd werd.

Historisch en materiaal-technisch onderzoek wijst uit dat het vanouds gebruikelijk was om de architectuur, zowel binnen als buiten, van een gekleurde afwerkingslaag te voorzien. Ze benadrukte het reliëf, maakte het geheel precieuzer en deed tevens dienst als beschermings- en opofferingslaag, die tijdelijk het verval van het constructiemateriaal vertraagde.

Zoals het vooronderzoek van de poort aantoonde, ter plaatse uitgevoerd in 1987 (28), was het beeldhouwde oppervlak steeds kleurig (polychroom) of effen (monochroom) beschilderd. Dit geldt zowel voor het oorspronkelijke laatgotische maaswerk in het boogveld (16de eeuw),

Het boogveld,
vóór de restauratie
(foto E. Baeyens)

waarvan de sporen onder de huidige bezettingslaag werden aangetroffen, als voor het barokke ensemble (eerste helft van de 18de eeuw) dat in de restauratiecampagne van 1989 werd hersteld.

Het 18de-eeuwse bouwwerk werd bovendien op deze wijze in het oudere poortgebouw geïntegreerd. De beschikking had tot doel de verschillen in steensoort en andere materialen (29) te maskeren en de beelden plastisch beter te doen uitkomen tegen de achtergrond.

Gezien het ontbreken van relevante resten op de drie frontonbeelden, concentreerde het onderzoek zich op het ensemble in het boogveld. Met een loupe werd het gehele oppervlak van de beeldengroep onderzocht. Waar het onderscheid tussen de opeenvolgende verf-, kalk- en pleisterlagen voldoende duidelijk was, werden de lagen met een ontledingmesje van elkaar gescheiden en de stratigrafie opgetekend. Van de 69 sonderingspunten, werden op 19 plaatsen monsters genomen. De punten werden doorlopend genummerd. Het fragmentarische karakter van de verfresten bemoeilijkte het vaststellen van een horizontale correlatie tussen de diverse kleurpartijen. Het beeld dat werd bekomen na deze sonderingen, werd aangevuld met de gegevens, ter plaatse aangetroffen bij de reiniging en behandeling van de stenen drager.

De vrijgelegde
nissen, achterin het
boogveld, vertoon-
den nog sporen
van verfresten
(foto S. Peters)

De stofferingslagen kunnen in drie groepen worden onderverdeeld:

a) *Behorende tot de periode tussen de bouw van de huidige poort en de 18de-eeuwse transformatie:* enkel resten op de achtergrond.

Een dunne pleisterlaag effent de onregelmatigheden in het metselwerk. Daarop getuigen resten hemelsblauw, goud en rood van een sterke polychrome uitstraling, die in haar geheel echter niet kon gereconstrueerd worden (30).

Gouden sterren kunnen op de blauwe hemel zijn aangebracht. Een effen rode achtergrond lijkt onwaarschijnlijk. Het kan hier eveneens gaan om een met motieven bezaaid uitspansel.

De twee nissen in de achtergrond waren eveneens beschilderd. Deze fragmenten staan echter geïsoleerd, omdat de natuursteen rondom werd weggehakt en er dus geen overgang is naar de andere verfresten op de achtergrond. Het gaat om een matte okeren grond, waarop een boord met zwarte en roodbruine blokken is aangebracht, omrand met roodbruin. Daarop zit een zwarte overschildering.

b) *Behorende tot de oudste bewaarde gezamenlijke beschikking van de 18de-eeuwse beeldengroep en de achtergrond.*

Vanaf de 18de-eeuwse fase beperkte de beschikking zich blijkbaar tot de beeldengroep in het boogveld en waarschijnlijk de drie beelden op het fronton. Op de architectuur en ornamentiek werden in relatie tot deze fase geen sporen teruggevonden, op de vergulding van de gevel-inscriptie na.

Drie onderscheiden niveaus van beschikking verhoogden de dieptewerking in de groepen. De achtergrond, de figuren en de centrale elementen van de wereldbol met slang werden op een verschillende manier behandeld.

De beelden in het boogveld profileerden zich voor een vlak bezette ondergrond, die lichtblauw bekalkt was. De frontonbeelden tekenen zich ook af tegen de min of meer blauwe hemel.

Alle figuren van het boogveld en waarschijnlijk ook de beelden van het fronton waren met olieverf in steenkleur afgewerkt. De beschikking was genuanceerd en benadrukte de plooiënval.

De wereldbol en de slang, die zich in het onderste register van de voorstelling bevinden, het dichtst bij de ingang van het poortgebouw, waren fel gepolychromeerd: groene en rode olieverf voor de slang en blauwe olieverf, afgewisseld met bladgoud voor de wereldbol. Via de overgang polychroom-

monochroom werd de toeschouwer vanuit de kleurige alledaagsheid naar meer hemelse 'blanke' sferen geleid.

c) *Latere monochrome ingrepen.*

Beige monochrome afwerkingslagen met verschillende samenstellingen bedekten het volledige oppervlak. Een met koehaar gewapende kalkzandmortel effende onvolkomenheden in het beeldhouwwerk (mogelijk werden er op dat moment reparaties uitgevoerd) en sloot de beeldengroep weer bij de achtergrond aan. Op de muurnis was deze mortel uit twee lagen opgebouwd: een eerste grove laag met veel koehaar en een tweede, fijnere en meer homogene laag. Spijkers verzekerden zijn goede hechting aan de wand. Op de beelden ging hij over in een dunne harde mortel, zonder enige wapening.

Opmetingsplan van de voorgevel van het poortgebouw, met aanduiding van de te vervangen natuursteen (tekening R. Steenmeijer)

Na reiniging van het poortgebouw bleken een aantal elementen in natuursteen aan vervanging toe; zo ondermeer de witstenen sokkels en het linker uiteinde van het arduinen entablement (foto's R. Steenmeijer)

De 18de-eeuwse monochromie vertoonde een variatie aan tinten, die het beeldhouwwerk bijkomend reliëf verleenden. Nadien vervlakten de kleuren. Waarschijnlijk dateerde de laatste "saus" van het einde van de 19de eeuw.

De vervangen handen (haast volledig vernield in 1943) werden nooit gekleurd. Ook op de voetstukken in blauwe hardsteen werden geen resten van afwerkingslagen gevonden.

BOUWKUNDIGE RESTAURATIEWERKEN

De reiniging van het poortgebouw

Om de staat van de natuursteen beter te kunnen nazien werd reeds tijdens de eerste fase het gehele poortgebouw, met uitzondering van het boogveld en de drie beelden boven het fronton, volledig gereinigd. Hiervoor werd een beperkte aanbesteding uitgeschreven. De werkzaamheden werden toegewezen aan de N.V. Reinigingswerken Peetermans, te Wommelgem.

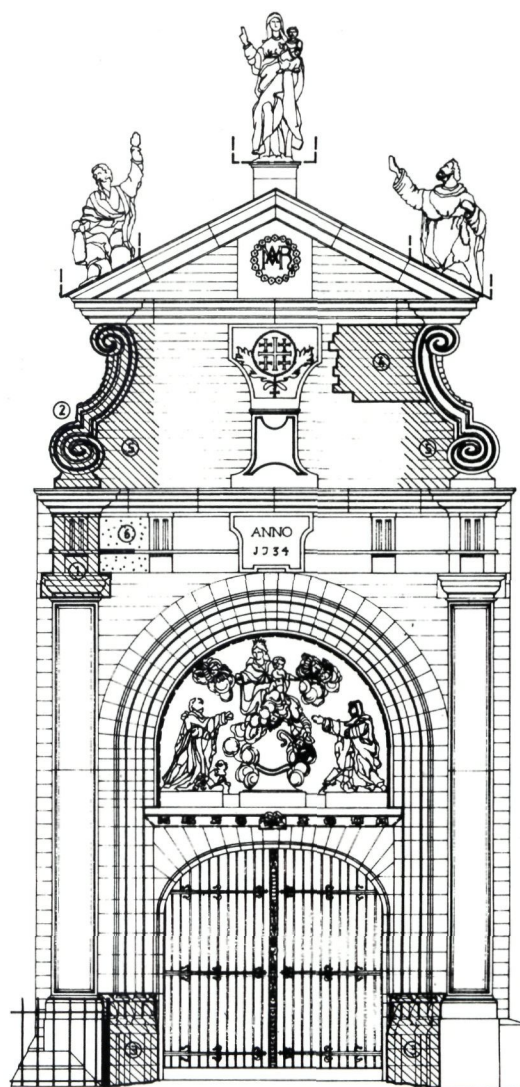
Alvorens met de eigenlijke reiniging te beginnen, werden eerst alle delen die niet mochten geraakt worden — onder andere al het beeldhouwwerk — grondig met platen beschermd en afgeplakt. Boven de toegangspoort werd een schot geplaatst om de doorgang niet te hinderen. Voor de reiniging van witte natuursteen en blauwe hardsteen werd een combinatie van water-

verstuiving onder lage druk en natte, verzadigde stoom toegepast.

De werklieden zorgden ervoor dat de stoom- en watersproeiers voortdurend in de gewenste richting werden geplaatst. Zodra de onzuiverheden begonnen los te komen, werd met heet water gesproeid om het vuil sneller los te weken. Met deze methode wordt ten gevolge van vlugge verdamping minder waterindringing in de gevel veroorzaakt.

De bouwkundige restauratiewerken aan het poortgebouw

Voor de aanbesteding van de restauratiewerken van de tweede fase (1988) werd door de architecten een afzonderlijk bestek opgemaakt. De uit te

voeren werkzaamheden werden op tekening gezet. Na een beperkte aanbesteding werden de werkzaamheden toegewezen aan de N.V. Building te Mortsel.

Van de witte natuursteen en blauwe hardsteen werd een zo beperkt mogelijk deel vervangen. Het betrof onder andere een storend vlak in Euvillesteen, rechts onder het fronton en een herstelling uit de jaren '50 ten gevolge van oorlogsschade. Ook een aantal onderdelen in blauwe hardsteen, aan de linker zijde, die tijdens de Tweede Wereldoorlog ernstig beschadigd waren, moesten worden vervangen. De beide sokkels in beeldhouwde natuursteen, aan de voet van het gebouw, werden eveneens herkapte. Waar mogelijk werd de steen gelijmd en met een aangepaste specie bijgewerkt. Het betrof vooral de geprofileerde omlijsting rond het boogveld, waar het uitnemen en vervangen van steen zekere risico's van beschadiging van de omliggende steen en van het beeldhouwwerk inhield en kostprijsverhogend zou geweest zijn.

Nadat de nodige herstellingen aan parement, lijst- en beeldhouwwerk waren uitgevoerd, werd het gehele poortgebouw nogmaals met water gereinigd en de voegmortel vervangen. In de loop der tijden was het poortgebouw immers door talrijke herstellingen aan het geërodeerde voegwerk één grote lappendeken geworden. Aan de achterzijde van het poortgebouw werd het gevelvlak van een nieuwe, waterbestendige bepleistering voorzien en werden loden loketten aangebracht. Ook de waterhuishouding aan de rechter zijde van het poortgebouw werd verbeterd. Het smeedijzeren hekwerk, links van het poortgebouw, werd verwijderd en in atelier hersteld. Vervolgens werd alle ijzerwerk roestwerend behandeld en herschilderd. Dit gold eveneens voor de ankers van de drie beelden bovenaan het poortgebouw.

Tenslotte werd het houtwerk van de poort hersteld en van een houtbehandeling voorzien. De betegeling achter de linker vleugel werd herlegd om de poort volledig te kunnen openen.

RESTAURATIE VAN HET BEELDHOUWWERK

Gezien de slechte bewaringstoestand en de verkorsting van de verfresten was het onmogelijk de fragmenten in situ te bewaren en te restaureren. Ook het gevlekte uitzicht van het steenoppervlak en de reeds sterk door water en wind aangetaste steen en verankeringen legden op om naar een

afdoende oplossing te zoeken. In samenspraak met het opdrachtgevend bestuur, de sponsor, het Bestuur voor Monumenten en Landschappen en de architecten werd geopteerd voor een reconstructie van de best gedocumenteerde beschildering met hedendaagse materialen, die beter bestand zijn tegen de agressieve stads-atmosfeer, maar met respect voor de oorspronkelijke kleur en textuur van de verflagen.

Voor het kiezen van de geschikte reinigingsmethoden moest aan drie voorwaarden voldaan worden: de methode moest aangepast zijn aan de aard van de vervuiling en van de ondergrond; de methode moest "zacht" zijn, ze mocht de ondergrond niet aantasten en geen residu's achterlaten; na de reiniging moest het mogelijk zijn de beelden te beschilderen.

Aan het beeldhouwwerk van deze poort kwamen verschillende types verontreiniging voor.

In de eerste plaats waren er de oude verfresten die een gecraqueleerde, harde korst van meerdere verflagen vormden en de klassieke zwarte vervuiling, veroorzaakt door onzuiverheden uit de atmosfeer. Sterke mosbegroeiing en uitwerpselen van duiven en meeuwen op de beelden van het fronton vormden eveneens een probleem van vervuiling. Tenslotte mogen we tot de te verwijderen verontreiniging ook de resten rekenen van verschillende mortels op de achtergrond van het boogveld en aanvullingen met een zeer harde cementmortel die de omringende steen had aangetast, zoals op de wereldbol, aan de wolkjes rondom de wereldbol en op de mouw van Catharina.

De ondergrond van het geheel bestond uit verschillende soorten natuursteen, onder te verdelen in drie groepen: zuivere kalksteen (Franse oölitische kalksteen, type Savonnières en kolenkalksteen, type Petit Granit), kalkzandsteen

Om waterschade te vermijden werd plaatselijk gebruik gemaakt van een EDTA reinigingspasta (foto S. Peters)

(Lediaanse steen, type Balegemse steen) en zuivere zandsteen (heel waarschijnlijk Bentheimer zandsteen) (31).

Bij al deze verschillende steensoorten verloopt het verontreinigingsproces op een andere manier, waarbij in dit geval twee groepen te onderscheiden zijn, namelijk de kalkhoudende en de niet-kalkhoudende steensoorten (32).

Gezien de verscheidenheid van de voorkomende steensoorten en de bekommernis om de steen zo min mogelijk te beschadigen, waren alle vormen van "stralen" uitgesloten. Ook de zogenaamde "décapants" werden vermeden, omwille van de schadelijke residu's die bij deze methode vaak achterblijven. Zure of alkalische reinigingsmiddelen werden evenmin aangewend, net zo min als oppervlaktetensionsverlagende produkten (detergenten).

Om aan al deze voorwaarden te voldoen, werd tenslotte geopteerd voor een mechanische reinigingsmethode met het scalpelmesje en het reinigen met zuiver water. Op plaatsen echter waar schade door wateroverlast te vrezen was, werd gebruik gemaakt van een reinigingspasta op basis van EDTA.

De reiniging van de verfresten met het scalpelmesje was op zich een zeer geschikte methode, maar door het feit dat de drager uit zandsteen bestond, werden deze mesjes heel snel bot. Door de heel goede hechting van de nog resterende verfkorst op de drager, bleek deze methode ook erg arbeidsintensief te zijn. Het verwijderen van deze verfresten heeft al met al drie keer zoveel tijd in beslag genomen als aanvankelijk voorzien was.

Op bepaalde plaatsen waar kalksteen gebruikt was voor een vorige restauratie (bijvoorbeeld de

rechtermouw van Catharina), bleek deze methode minder geschikt te zijn, omdat de zachte steen ten opzichte van de relatief hardere verfkorst gemakkelijker beschadigd werd.

Bij de reiniging met water werden twee systemen toegepast, namelijk verneveling onder lage druk en natte verzadigde stoom onder hoge druk. Bij verneveling onder lage druk wordt het vuil van de drager losgeweekt. Het vuil wordt meegespoeld en vervolgens afgevoerd. Hiertoe werd gebruik gemaakt van een zelf vervaardigde vernevelingsinstallatie met oriënteerbare sproeikoppen. Om het systeem wat te helpen werden de benevelde plaatsen om het half uur geborsteld met een langharige, zachte borstel. Voor heel de reiniging (inclusief de natte verzadigde stoom) werd ongeveer 22 m³ water verbruikt.

Om schade door insijpelend water te voorkomen, werden alle voegen en naden eerst gevoegd en bijgewerkt, met een hydraulische voegmortel van dezelfde kleur als de gereinigde steen. Boven de toegangspoort werd een houten bak aangebracht, waterdicht afgewerkt en met een slang aangesloten op de riolering.

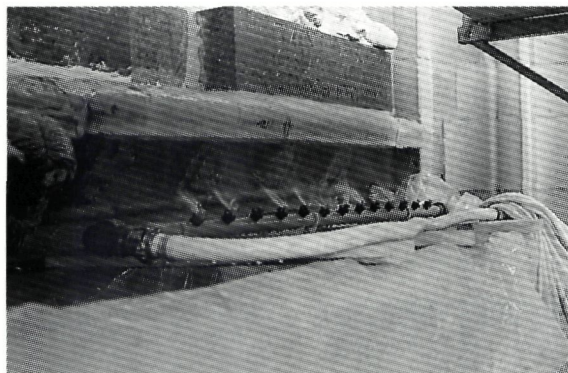
De methode van verneveling was aanvankelijk voor heel het boogveld voorzien, maar al snel bleek dat er enorm veel water zou verdwijnen achter de horizontale latei, wat zeker waterschade tot gevolg zou hebben. Daarom werd besloten om deze methode alleen maar te gebruiken voor de horizontale latei en de zich hieronder bevindende delen.

Deze methode is wel heel bevredigend gebleken op plaatsen waar geen wateroverlast te vrezen viel. Het is een zeer zachte en doeltreffende methode voor de zwarte korstverontreiniging op kalkhoudende steen. Het is echter wel een arbeidsintensieve methode die de nodige voorzorgen vergt en niet zonder meer toe te passen valt. Er moet rekening mee gehouden worden dat de steen volledig verzadigd geraakt met water, wat bijvoorbeeld tijdens koude periodes vorstrisico met zich meebrengt.

Voor de reiniging met natte verzadigde stoom werd gebruik gemaakt van zuiver leidingwater zonder toevoeging van een detergent of ander chemisch produkt. De stoom had een werkt temperatuur van 120 C en de druk was 90 bar. Deze methode werd toegepast op beelden op het fronton en in het boogveld.

De beelden op het fronton bestaan hoofdzakelijk uit een zandsteen met recente toevoegingen in een

Waar reiniging door waterverneveling werd toegepast werd gebruik gemaakt van een zelf ontworpen toestel (foto S. Peters)

Na de reiniging van het boogveld bleek de rechterhand van de Madonna niet uit zandsteen te bestaan, maar uit lood (foto S. Peters)

witte Franse steen. De in kern oker-gele zandsteen had een zwart uitzicht en was bedekt met een groene algen/mos waas, op de horizontale delen nog eens voorzien van witte vlekken, veroorzaakt door uitwerpselen van duiven en meeuwen. Met de natte verzadigde stoom waren deze gemakkelijk te verwijderen. Ook de witte steen was zonder veel moeite weer zuiver te krijgen.

Bij de zandsteen lag het wel iets moeilijker. Ook hier verdween het grootste deel van het vuil, maar na de reiniging was de steen niet oker-geel, maar licht grijsachtig van kleur. Het oppervlak zag er zuiver uit en de grijsachtige kleur werd dan ook veroorzaakt door het vuil dat diep in de poriën zat en er op deze manier niet uit te verwijderen was. Aangezien het de bedoeling was om de beelden te herschilderen, was een verdere reiniging niet noodzakelijk (wat trouwens zeker gepaard zou zijn gegaan met een aantasting van de steen) en kon er volstaan worden met het bereikte resultaat. Hetzelfde resultaat werd bereikt bij de beelden in het boogveld, die achteraf eveneens beschilderd zouden worden.

Omdat te vrezen viel voor waterschade, kon de blauwe hardsteen niet gereinigd worden met overvloedig water; er werd dan ook geopteerd voor een reiniging met een EDTA-pasta (33), een zelfbereide pasta, waarvan het recept opgesteld werd door Dr. E. De Witte van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Het zijn hoofdzakelijk organische verbindingen, die in staat zijn met metaalionen in water oplos-

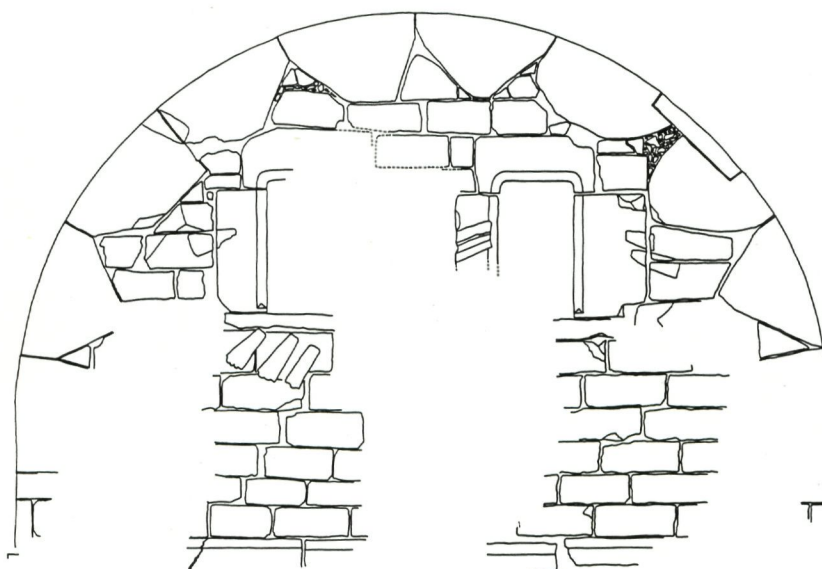
bare complexen te vormen, waardoor bijvoorbeeld gipskorsten verwijderd kunnen worden.

Deze spatelbare pasta werd in een laag van enkele millimeters op de te reinigen, licht bevochtigde oppervlakte aangebracht. In de contactzone tussen de vuilkorst en de pasta, beginnen de chemicaliën uit de pasta te reageren.

Aangezien de steen op voorhand bevochtigd is en de werkende bestanddelen niet zo gemakkelijk uit de pasta loskomen, bestaat het gevaar niet dat ze in grote hoeveelheden in de steen trekken.

Tevens zullen de reactieproducten, die ontstaan bij het oplossen van de vuilkorst, niet zozeer in de steen trekken, maar veel meer in de langzaam drogende pasta. Achteraf zullen ze samen met de gedroogde pasta verwijderd worden.

Om een snelle uitdroging tegen te gaan, werd de pasta afgedekt met een dunne kunststoffolie; zodoende kon een reactietijd van ongeveer 24 uur of zelfs langer bereikt worden. Aangezien het vuil

Na verwijdering van de resten bepleistering werden twee nissen zichtbaar en een soort stenen stralenkrans (tekening en foto S. Peters)

Achter de huidige arduinen latei onder het boogveld bleek nog een andere, deels weggekapte druiplijst te steken
(foto S. Peters)

niet na één keer te verwijderen was, moest de behandeling enkele keren herhaald worden. Na de volledige reiniging werd het oppervlak goed nagespoeld met water.

De afwerklaag van de achtergrond, die bestond uit verschillende pleisterlagen, bevond zich in een heel slechte staat. De drager zelf was nog goed, uitgenomen de twee enorme scheuren (tot 3,5 cm breed), die zichtbaar werden na het verwijderen van de pleisterlagen. Zij liepen respectievelijk van rechts onder naar midden boven en van links onder naar midden boven, terwijl ze van onder hun grootste breedte kenden en midden boven op nul uitliepen.

Scheuren, waarvan de oorzaak al in een eerdere fase werd behandeld, werden opgevuld met "*krimpvrije*" minerale mortel. Bij het reinigen van de achtergrond zijn verschillende mortels aangetroffen, die in drie hoofdgroepen onder te verdelen vallen: zuivere kalkmortels, leemmortels gewapend met haar en cementmortels.

Ook na het verwijderen van de resten bepleistering kwamen verschillende zaken aan het licht.

Zo werden twee nissen zichtbaar in deze achtergrond. Het steenverband gaf eveneens interessante informatie, waardoor er besloten werd om de achtergrond voor zover mogelijk op te meten. De stenen van de boogvulling die zich tegen het welfvlak van de boog bevonden, vertoonden sporen van afgekapte drielobben. De natuurstenen waaruit de nissen waren opgebouwd bleken gepolychromeerd te zijn. Om een egale achtergrond te verkrijgen voor het bepleisteren van het boogveld waren de nissen eertijds opgevuld geworden met baksteenmetselwerk.

Verder werden restanten zichtbaar van een soort stralenkrans die midden in het boogveld geplaatst moet zijn geweest. Het waren stukken in zandsteen, vastgezet met kalkmortel, dwars door het oorspronkelijke steenverband en de nissen heen. Aangezien deze elementen onder de pleisterlagen vandaan kwamen en niets te maken hebben met het huidige beeldhouwwerk, wijst dit op een tussenfase in de versiering van het boogveld, duidelijk recenter dan de laatgotische beginfase (ze bestaat namelijk uit ander materiaal en stoort deze fase volledig) en ouder dan de 18de-eeuwse fase.

Om weer een geheel te kunnen vormen met de fase van het beeldhouwwerk, moest de achtergrond opnieuw bepleisterd worden. Omdat het de bedoeling was om het uitzicht van de oorspronke-

lijke kalklagen te benaderen, werd gekozen voor een bezetting van kalkmortel, gekleurd met een minerale verf. Aangezien we hier met een buitenbepleistering te maken hebben en deze in bepaalde gevallen sterk belast wordt door neerslag (west georiënteerd), was het niet aangeraden om hiervoor een luchtkalk te nemen.

Cementpleisters waren uitgesloten omwille van de te grote hardheid en de te beperkte waterdampdoorlaatbaarheid van deze agressieve pleisters. Hierdoor bleven dus nog alleen de hydraulische pleistersystemen over. De kunstmatige hydraulische kalkmortels, zoals die van Obourg vielen ook al meteen af, omdat die in feite gewoon verkapte cementmortels zijn. Dan bleven er nog de natuurlijke hydraulische kalkmortels over, zoals die van het Franse bedrijf Lafarge en de tras-kalkmortels. Gekozen werd voor een tras-kalkmortel van het Duitse bedrijf Tubag. Dit is een mortelsoort op basis van een zeer zuivere kalk (luchtkalk) die zijn hydraulische eigenschappen ontleent aan de toevoeging van tras (34). Ze wordt aangebracht in twee lagen om te vermijden dat in de afwerklaag scheurtjes zouden ontstaan door ongelijkmatige zuiging van de ondergrond.

In vergelijking met moderne pleistersystemen is het een veel trager systeem, wat wel wat aanpassing vraagt bij de uitvoering, maar het grote voordeel heeft zo goed als spanningsvrij te zijn na uitharding. Nadat de mortel de tijd had gekregen om voldoende uit te harden, werd de minerale verf aangebracht.

Tijdens de werkzaamheden zijn een aantal opmerkelijke zaken aan het licht gekomen, waarvan we de sporen van de laatgotische drielobben, de nissen en de restanten van een oudere stralenkrans in het boogveld, reeds eerder vermeldde. Daarnaast zijn er echter nog een aantal andere zaken die wat meer aandacht verdienen, zoals de loden rechterhand van de Madonna, haar linkerbeen, de oudere latei die

Duidelijke ster-
vormige barsten in
het steenmassief,
door oxydatie van
de ijzeren dook
(foto S. Peters)

achter de huidige verborgen zit en tenslotte de 'sluitsteen' met de twee figuurtjes en hun appel.

Bij de reiniging van de verfstelen bleek de rechterhand van de Madonna niet uit zandsteen te bestaan, zoals de rest van het beeldhouwwerk, maar uit lood. De vormgeving van deze hand is echter zeer sterk en sluit goed aan bij de gereinigde steen, wat doet vermoeden dat ze reeds aangebracht is vanaf het begin en het hier dus geen restauratie betreft. Deze afwijkende materiaalkeuze kan functioneel verklaard worden: het is een ver uitstekend deel en zou, indien uitgevoerd in steen, vrij kwetsbaar zijn. Bovendien zijn er meerdere voorbeelden gekend van stenen beelden die houten ledematen hebben in hun originele toestand. Tenslotte zou Sebastiaan de Neve bij de vervaardiging van de bekroning van het rozenkransaltaar ook handen in een ander materiaal voorzien hebben, waarvoor hem een proces aangedaan werd, wat hem dwong om daarvan af te zien (35).

Er is ook iets vreemds gebeurd met de centrale figuur uit deze groep. Het linkerbeen van de Madonna (bestaande uit een apart stuk steen) zit nu namelijk volledig naar voren getorst, wat een onmogelijke houding is. Het lijkt dan ook zeer onwaarschijnlijk dat dit door de beeldhouwer zo bedoeld is geweest. Zouden we echter veronderstellen dat het aanvankelijk niet de bedoeling is geweest om dit beeld tegen een vlakke achtergrond te plaatsen, maar tegen een achtergrond die het mogelijk maakt om het been een kwartslag naar achteren te draaien, dan komt alles weer netjes op zijn plaats. Vandaar de zeer verleidelijke hypothese dat dit beeld niet voor deze plaats bestemd was, maar dat het later werd aangepast om hier te kunnen staan.

Tijdens de werkzaamheden aan de wapeningsijzers kwam aan het licht dat er achter de huidige latei, iets lager, nog een andere zit. Het is duidelijk te zien dat deze latei gedeeltelijk is weggekapt om de plaatsing van de arduinen sokkels mogelijk te maken. De nieuwe latei is op dusdanige wijze gestoken, dat ze ca. 30 cm verder komt en het zodoende mogelijk maakt om de arduinen sokkels te dragen. De huidige latei zou dus van veel recentere datum zijn, iets wat ook de zeer scherpe detaillering van de hierop aangebrachte ornamenten verklaart.

Aan de steen midden in de latei, met de twee figuren die samen een appel (geen hart, zoals soms wel eens beweerd werd) vasthouden, valt meteen

de scherpe detaillering van het beeldhouwwerk op. Het betreft een apart stuk steen dat er naderhand is ingezet. Ook de gebruikte steensoort — een oölitische kalksteen uit het bekken van Parijs, heel waarschijnlijk een Savonnières of Brauvilliers — komt verder niet voor in dit poortgebouw.

Bij de wapening van het beeldhouwwerk van het timpaan zijn verschillende materialen gebruikt. Zo vonden we in de linkerhand van Dominicus rechthoekige blokjes "ivoor" van ca. 80 x 10 x 15 mm. De linkermouw van Catharina was gewapend met twee konijnebeentjes. In haar linkermouw kwamen twee houten doken voor. In het achterhoofd van Dominicus zat een gat met een bronzen dook erin zonder enige functie (hiermee is vroeger misschien een kroon vastgemaakt). Al deze wapeningen waren nog in goede staat en hadden geen destructieve invloed op het beeldhouwwerk uitgeoefend.

Anders was het echter gesteld met de laatste en meest voorkomende soort wapening, in ijzer vervaardigd. Zoals in de meeste gevallen waar ijzeren doken gebruikt worden om steen te wapenen, was ook hier het gebruik van deze ijzeren wapening één van de hoofdoorzaken van de vastgestelde schade. Het ijzer dat bij oxydatie een sterke volumetoename kent, ontwikkelt spanningen waartegen natuursteen niet bestand is. Deze barsten vinden vaak radiaal plaats, dat wil zeggen dat ze straalvormig van de ijzeren dook uit naar buiten toe verlopen. De doken die met kalk vastgezet waren, hadden een relatief dunne roestkorst en hebben dus ook maar weinig schade veroorzaakt. De doken die met gips waren

vastgezet daarentegen hadden roestkorsten tot 8 mm dikte rondomrand, wat neerkomt op een volumetoename van 16 mm in een enkele richting. Bij de wapening van het boogveld zijn 31 verschillende ijzeren doken verwijderd, zowat 7,4 kg. Er is namelijk naar gestreefd om al het bereikbare ijzer te verwijderen en te vervangen door roestvrij staal 316. Hiervoor is gebruik gemaakt van RVS draadstang, variërend in diameter van 3 mm tot 12 mm en van RVS draad van 0,8 mm, 1 mm en 1,2 mm. Ook de nieuwe onderdelen zijn bevestigd met behulp van een RVS draadstang.

Om de reversibiliteit van de ingrepen te waarborgen, zijn de nieuwe toevoegingen verankerd met een warme lijm aan de kant van het originele beeldhouwwerk en in de toevoegingen vastgegoten met een polymeer minerale mortel (*Gaystone*), waaruit de toevoeging bestaat. Daar waar een nieuwe RVS wapening is aangebracht tussen de originele delen, zijn de wapeningen vastgezet met een hydraulische minerale mortel van het merk *Jahn*. De haken en andere verankeringen in de achtergrond waar wolkjes, engelenkoppen en dergelijke mee opgehangen zijn, zijn in de achtergrond met een epoxy-bevestigingsmortel van *Upat* vastgezet en in de ornamenten met een hydraulische minerale mortel van *Jahn*. De kapotgedrukte stenen zijn in het atelier met epoxy verlijmd.

Zoals reeds vermeld bij de reiniging ontstaat bij de vervuiling, veroorzaakt door met zwavel geladen neerslag van kalkhoudende stenen, een korst van calciumsulfaat. Voor de vorming van deze korst wordt het calcië aan de steen onttrokken en verliest de steen een deel van zijn bindmiddel aan het oppervlak. Hierdoor krijgen we een steen die in de kern nog gezond is, maar die aan het oppervlak verweringsverschijnselen vertoont. Dit kan worden behandeld door een produkt in de steen te brengen die de functie van het bindmiddel kan overnemen. De beste resultaten worden bereikt met produkten op basis van ethylsilikaat. Het wordt verkocht als een kant-en-klare oplossing van 75 % ethylsilikaat in methylethylketon. Als deze kleurloze vloeistof op een verpoederde ondergrond aangebracht wordt, reageert het ethylsilikaat met luchtvochtigheid en ontstaat er siliciumdioxide (SiO_2) wat de functie van het bindmiddel zal innemen. Een van de grote voordelen van deze produkten is dat de waterhuishouding van de behandelende steen niet verstoord wordt, aangezien er een open poriënstructuur behouden blijft die watertransport mogelijk

maakt. De reactietijd nodig om alle ethylsilikaat om te zetten in siliciumdioxide kan tot 28 dagen bedragen. Gedurende deze periode vertoont de behandelde steen waterafstotende eigenschappen, wat inhoudt dat met bepaalde behandelingen (zoals in dit geval, het aanbrengen van een kalklaag) gewacht moet worden tot het produkt volledig uitgewerkt is.

De steenverharder is lokaal aangebracht via het zogenoemde "*spray flow systeem*", wat inhoudt dat het te behandelen oppervlak bevoeid wordt tot verzadiging, wanneer de bevoeiing aflopers vertoont van ca. 30 cm. Aangezien de eerste behandeling bepalend is voor de uiteindelijke impregnatiediepte, is het van belang deze tijdens de eerste behandeling reeds te bereiken.

Dit wordt bekomen door de behandeling meerdere malen nat in nat uit te voeren, hetgeen neerkomt op een uitvoeringstermijn van ca. 20 min. Om de gewenste hardheid te bekomen is de behandeling driemaal uitgevoerd met tussenpauzen van minimaal 24 uur. Na volledige reactie van het produkt had de steen weer hetzelfde uitzicht als voor de behandeling.

Nadat de reiniging en de structurele ingrepen achter de rug waren, kon begonnen worden met de reconstructie van de ontbrekende delen. Dit waren vooral handen en voeten, een armpje van het Kind, de snuit en de fakkel van de hond, diverse plooiën en de mouw van de Heilige Catharina van Siena. Hiertoe werd echter eerst zowel een iconografische studie, als een vormstudie uitgevoerd naar beeldhouwer en naar stijlperiode. Ons basierend op aanwijzingen van Jacobus de Wit (1748), is vooral uitgegaan van het werk van de beeldhouwers G. Kerricx de Oude (Dendermonde 1652 - Antwerpen 1719) en J. Pieter van Burscheit de Oude (Wurmerdorf 1667 - Antwerpen 1728). Om de vormstudie te kunnen uitvoeren, werd een lijst opgesteld, in samenspraak met de betrokken kunsthistoricus Jan Van Damme, uitgaande van de gegevens beschikbaar in het Rubenianum van de nog bestaande werken van deze beeldhouwers.

Voor zover deze werken bereikbaar waren, werd de vormtaal ervan bestudeerd, inzonderheid die van de ledematen. Dit gebeurde vooral aan de hand van foto's en enkele schetsen. Zo bleken onder andere de Sint-Carolus-Borromeuskerk en de Sint-Pauluskerk zelf een goede dienst te bewijzen. In deze laatste bijvoorbeeld komen nog een supraporta en altaarbekroning voor met

1	2
3	4

1.
De linker arm van het kindje na verwijderen van de cementvulling tussen zand- en kalksteen

2.
Na vervanging van de doek door roestvrij staal wordt op het behouden fragment een nieuw armpje geboetseerd.

3.
De nieuwe handen voor de Heilige Dominicus, tijdens het boetseren

4.
Modellen bij het maken van de mallen in het atelier (foto's S. Peters)

hetzelfde iconografische gegeven en daterend van ongeveer dezelfde periode. De bekroning van het altaar van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans in de noordelijke zijbeuk is in deze zin bijzonder interessant.

Het behandelt identiek hetzelfde thema als in het boogveld en op een sterk gelijkende wijze. Dit is niet echt verwonderlijk als men bedenkt dat deze bekroning aan J.P. van Bourscheit de Oude wordt toegeschreven en slechts enkele jaren scheelt met het beeldhouwwerk uit het boogveld.

Zoals reeds vermeld, is de aandacht voornamelijk uitgegaan naar de behandeling van handen en voeten. Hierbij moet worden gedacht aan de verhouding van de handen ten opzichte van de totale figuur, maar vooral ten opzichte van het hoofd. De behandeling van vingers en tenen, de wijze waarop de nagels zijn aangezet en de voor deze beelden typisch gekoppelde wijs- en middelvinger. Het iconografisch onderzoek leverde weinig bruikbaar materiaal op, in die zin dat er wel wat oudere afbeeldingen van het poortgebouw zijn teruggevonden, maar over het algemeen weinig gedetailleerde en deels onbetrouwbare totaalzichten, die voor het beeldhouwwerk weinig relevant bleken te zijn. Een aantal foto's van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, genomen in de veertiger jaren, waren in die zin interessant omdat hierop vast te stellen viel dat er in de laatste vijf decennia weinig veranderd is. Zo waren de beelden in het boogveld reeds in dezelfde mate gekwetst als bij de aanvang van de werkzaamheden.

Een tweede luik van dit onderzoek bestond uit het achterhalen van de iconografische vormtaal,

zoals de houding en de attributen van de afgebeelde figuren. Zo bleek onder meer dat de hond van Dominicus een fakkel in de mond moet gehad hebben. Deze gegevens, gekoppeld aan de resultaten van het onderzoek naar beeldhouwer en stijl, hebben uiteindelijk geleid tot ontwerp-schetsen die de basis hebben gevormd voor de voorstudie in klei.

Ter plaatse, op de beelden zelf, zijn aan de hand van de schetsen, de te reconstrueren delen in klei geboetseerd. Na overleg met de architecten, het Bestuur voor Monumenten en Landschappen en de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, zijn deze modellen afgenomen en naar het atelier vervoerd om te dienen bij de vervaardiging van de definitieve reconstructies.

Van al de elementen is een stukmal gemaakt met rubber, voorzien van een steunkap in gips.

De reconstructies zijn afgegoten met een mineraal polymeer en bijgewerkt. Eens deze klaar waren, zijn ze op de beelden aangebracht en bijgewerkt.

Alle plastische aanvullingen zijn met RVS draadstang aan het originele beeldhouwwerk bevestigd met een reversibele warme lijm, die het mogelijk maakt om de toevoegingen zonder aantasting van het originele beeldhouwwerk weer te verwijderen en terug te keren naar de vroegere toestand. Daar waar het niet zozeer om echte reconstructies ging, maar meer om aanvullingen, is gekozen voor een hydraulische minerale mortel (*Jahn*). Onder aanvullingen behoren onder meer het bijwerken van de horizontale spleet tussen de twee stukken steen, waaruit de wereldbol is samengesteld en de ruimte die bestond tussen de onderkant van het beeldhouwwerk en de sokkeltjes in blauwe hardsteen.

RECONSTRUCTIE VAN DE BESCHILDERING

Zoals hoger vermeld was het onmogelijk de bestaande verfrestanten te bewaren. Er werd geopteerd voor een reconstructie van de best gedocumenteerde beschildering met hedendaagse materialen, beter bestand tegen de agressieve stadsatmosfeer, maar met respect voor de oorspronkelijke kleur en textuur van de verflagen. Deze werden zo dicht mogelijk benaderd en de uiteindelijke beschildering werd pas aangebracht na evaluatie van proeven op de beelden zelf. De materialen werden gekozen in samenspraak met Dr. E. De Witte, hoofd van het laboratorium

Het gerestaureerde
poortgebouw
(foto O. Pauwels)

van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel, en werden aangebracht overeenkomstig de technische bepalingen, geleverd door de fabrikanten.

Voor de achtergrond werd de bekalking vervangen door een minerale matte verf. Door haar grote hechting aan de eveneens minerale achtergrond, is deze verf zeer weerbestendig. Acrylaatverf voor de beelden in het boogveld benadert het dichtst het aspect van olieverf. De vergulding op de wereldbol en in de letters van de opschriften werd hernomen, met dubbel torengoud, gekleefd met de traditionele "mixture". Op deze wijze werd het mat-glanzend contrast tussen beelden en achtergrond behouden en won het geheel zijn oorspronkelijke zeggingskracht terug.

De behandeling van de beelden op het fronton stelde bijkomende problemen van financieel-technische aard. Gezien het vooraf vastgelegde totaalbudget en de latere optie voor een volledige reconstructie in het boogveld, bleven geen financiële middelen over voor een grondige behandeling van deze drie figuren. Het kwam er dus op aan ze voorlopig te conserveren en te integreren in het geheel, zonder de weg naar een volwaardige restauratie af te snijden. Er werd gezocht naar een omkeerbare beschildering, die aanleunde bij de tonaliteit van de natuursteen van de poort. De beelden werden bekalkt en van een waterwerend produkt voorzien.

VOETNOTEN

- (1) Dit geheel aan teksten kwam tot stand dankzij de medewerking van Jan Van Damme, met een bijdrage over de historie van het poortgebouw van Joke Bungeneers en Johan Veeckman, voor het archeologisch onderzoek. Linda Van Dijk verzorgde de hoofdstukken met betrekking tot het materieel-technisch onderzoek op de beeldengroep en de reconstructie van de beschildering. Sander Peters stond in voor de restauratie van het beeldhouwwerk.
- (2) Rutger Steenmeijer legde zich toe op een bijdrage over de bouwkundige restauratiewerken en zorgde ervoor dat een geïntegreerd geheel tot stand kwam.
- (3) Prims F., *De Antwerpse Predikheeren en hun archief*, in *Antwerpsch archievenblad*, 2de reeks, 3, 1928.
- (4) Papebrochius D., *Annales Antverpienses, ab urbe condita ad annum MDCC...*, uitg. F.H. Mertens en E. Buschmann, Antwerpen, 1845-1853, 2, p. 310.
- (5) Bogaerts A.M., *Het oude kerkportaal van Sint-Pauluskerk te Antwerpen* (1252), in *Sint-Paulus-info*, 26Q herfst 1985, p. 252-261 en ID., *Zoektocht naar de eerste Sint-Pauluskerk 1252-1550*, in *Idem*, lente 1987, p. 401-403.
- (6) Stadsarchief Antwerpen, *Iconografie*, 3/16b.
- (7) *Memorieboek van de stad Gent*, 2, p. 41.
- (8) Stadsarchief Antwerpen, *Schepenregisters* 141, f155rv.
- (9) Stadsarchief Antwerpen, *Schepenregisters*, 150, f211v.
- (10) *Ibidem*, f211v.

- (10) Prims F., *Het oudste stadsplan van Antwerpen. Een belangrijke ontdekking*, in *Antwerpiensia. Losse bijdragen tot de Antwerpsche geschiedenis*, 10, 1936 (1937), p. 200-207.
- (11) Stadsarchief Antwerpen, *Schepenregisters*, 170, f259r; f98v-99r en f11r; 172, f98r-v en 174, f176r en f216v-217r. Voor de bebouwing van de Zwartzustersstraat, zie ook: De Barsee L., *Het huis "de (witte) engel"*, het eerste huis in "De Oude Stad" in het openluchtmuseum te Bokrijk, in *Vlaanderen*, 24, 1975, p. 199-211.
- (12) Zie o.m. voor de kathedraal: Vroom W.H., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de beeldenstorm*, Antwerpen-Amsterdam, 1983, p. 102 en 106.
- (13) *Godvruchtige werken gedaan en geprocureert door P. Dominicus Van Ketwigh, praefectus van de capelle en broederschap vanden Alderh. Roossen-Crans*, 1736, hs. Archief o.p. Gent, nr. 2188.
- (14) Bogaerts A.M., *Repertorium der Dominikanen in de Nederlanden*, 1, *Antwerpen-Lier*, (Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden, 19), Leuven, 1981, p. 262-263.

- (15) De Wit J., *De kerken van Antwerpen*, Antwerpen, 1774, uitgegeven door J. De Bosschere, Antwerpen, 1910, plan IV en Van der Sanden J., *Oud Konst-Toneel van Antwerpen*, hs. Stadsarchief Antwerpen.
- (16) Lawrence C., *The Ophovius Madonna: a newly discovered work by Jan Claudius De Cock*, in *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen*, 1986, p. 283.
- (17) Zie bijvoorbeeld *De beeldhouwkunst in de eeuw van Rubens*, Brussel, 1977, p. 133, 192 en 276.
- (18) *Godtvruchtige wercken gedaen en geproduceert door P. Dominicus van Ketwigh, praefectus van de capelle en broederschap vanden Alderh. Roossen-Crans*, 1736, hs. Archief o.p. Gent, nr. 2188.
- (19) Bogaerts A.M., *Repertorium...*, 1981, p. 263-264 en Idem, *Rondom de Calvarieberg van de Sint Pauluskerk te Antwerpen*, Antwerpen, 1984, p. 58-59.
- (20) *Guldenboek van de Antwerpse jerusalembedevaarders*, hs. Archief van de Sint-Pauluskerk. Omtrent de Calvarieberg, zie J. De Co, *De kalvarieberg van St.-Pauluskerk te Antwerpen*, (Maerlantbibliotheek.11), Antwerpen-Utrecht, 1943 en Bogaerts A.M., *Rondom...*, 1984.
- (21) Archief Sint-Pauluskerk: B. De Proost, *Projet préliminaire de la construction de l'entrée latérale de l'église St. Paul, Rue des soeurs noires* (a.coups longitudinales (sic), b.plattegrond en opstand van het portaal); J.A. Hompus, *Ontwerp voor het veranderen van den inkom der St. Pauluskerk, Zwarte Zusters Straat* (a.Opstand der zyde tegen Calvariëenberg, b.plattegrond en opstand van het portaal).
- (22) Verslagen van de vergaderingen van het bureel der kerkfabriek (1861-1894) van 23 juni 1883 en id. (1895-1929) van 5 september 1896.
- (23) Zie de bijdrage van Sander Peters, *De restauratie van het beeldhouwwerk*.
- (24) Verslag van de vergaderingen van het bureel der kerkfabriek (1895-1929) van 2 oktober 1938.
- (25) Archief Academie Antwerpen, Legaats Frans Baeckelmans (1827-1896), MA 770. Wij danken hier Prof. G. Persoons voor zijn bereidwillige verwijzing naar dit dossier.
- (26) Provinciaal Archief Antwerpen, Kerken-Sint-Paulus, 21; verslagen van de vergaderingen voor het bureel der kerkfabriek (1936-1965) van 2 oktober 1958 en 5 februari 1959.
- (27) Op de natuursteen, die afkomstig is van de funderingen van het poortgebouw, werd aan de Afdeling Aardkunde van de Rijksuniversiteit van Gent door Dr. P. De Paepe in samenwerking met Sander Peters petrografisch onderzoek verricht. Als conclusie kan gesteld worden dat het een zanderige kalksteen betreft. Het bestaat hoofdzakelijk uit detritische kwartskorrels, glauconiet en foraminiferenschalen, die aaneengekit zijn door een fijnkorrelig calcietcement. Sporadisch bemerkt men ook een kleine hoeveelheid organische korrels, fijne muscoviet-lamellen en korrels van mikroklien, plagioklaas, toermalijn en chalcedoon. De kwartskorrels zijn hoekig en goed gesorteerd. Hun korrelgrootte wordt op 0,1 à 0,2 mm geschat. Ze maken hooguit 20 % van het gesteentevolume uit en ze liggen zeer ongelijkmatig verspreid over de matrix. De niervormige glauconietaggregaten zijn doorgaans olijfgroen in doervallend licht. Ze zijn bijgevolg weinig of niet geoxydeerd. Hun diameter is te vergelijken met die van de kwartskorrels. De petrografische kenmerken van het staal vertonen sterke gelijkenis met die van de Balegemse steen, een foraminiferenkalksteen van eocene ouderdom.
- (28) Van Dijck L., *Verslag van het vooronderzoek*, 28 augustus 1987.
- (29) Peters S., *Verslag studie materialen: steensoorten en lood*.
- (30) De opeenvolging der lagen geeft volgende stramien:

nr.	achtergrond	figuren
14	vervuilde witte laag	
13	vervuilde witte laag	
12	lichtbruine monochromie	
11	kalkmortel, versterkt met koehaar vult de spleten tussen beelden en achtergrond op. Twee lagen: grover onderaan, fijner bovenop. Op de beelden overgang in een harde beige laag	
10	laag	blauw beige met daarop donkerder

9 witte grond
8 blauw

tinten, analoog aan de fase opgebouwd uit lagen 7 en 8

beige, variërend tot bruin, semi-monochroom: steenkleur-imitatie met variatie van tint

7 zwart: verleent als onderlaag een diepere tint aan het blauw
6 dunne pleister
5 gelige grondlaag
4 menierode ondergrond met bladzand op mixton
3 lichtblauw
2 dunne pleister
1 steen met bovenaan roestkleurige vlekken

gelige grondlaag

De lagen 2 tot en met 5 vertegenwoordigen de toestand voor het plaatsen van de beeldengroep.

- (31) Op het gesteente afkomstig van het beeldhouwwerk uit het boogveld werd aan de Afdeling Aardkunde van de R.U.G. door Dr. P. De Paepe in samenwerking met Sander Peters petrografisch onderzoek verricht. Als conclusie kan gesteld worden dat het om een haast zuivere zandsteen gaat. Het bestaat voor meer dan 95 % uit detritische kwartskorrels en voor minder dan 5 % uit kaliveldspaat. Er is praktisch geen cement aanwezig. De kwartskorrels zijn matig tot slecht gekalibreerd en vrij groot. De kleur van het monster is okerachtig-geel. Tot nu toe was er als herkomst voor de natuursteen voor het beeldhouwwerk sprake van een "slijpsteen uit Luxemburg". Maar als we de geologische kaart van Luxemburg erbij nemen, zie we dat er slechts formaties voorkomen uit het Primair (in het Noorden) en het Secondair (in het zuiden). De steen van het beeldhouwwerk kan niet uit het Secondair zijn, want dan zou het bindmiddel dolomiet of calciet moeten zijn. De hier voorkomende zuivere zandsteen is verder altijd rood/rood-bruin van kleur (de zogenaamde "Buntsandstein"). Wat betreft het Primair zouden we moeten zoeken onder het Devoon naar veldspaat-zandsteen. In het Gedinniaan treffen we arkose aan, een veldspaatrijke zandsteen, die bij verwerking kaoline geeft. Maar in Luxemburg komt het Gedinniaan niet voor. Het kan dus geen steen uit Luxemburg zijn. Het meest plausibele is, dat we hier met een Duitse zandsteen te maken hebben uit het Krijt. De petrografische kenmerken komen zeer sterk overeen met die van de stenen uit het Osing en Teutoburger Wald in de buurt van Osnabruck, Dortmund, waarvan de Bentheimer de meest bekende is.
- (32) Voor de kalkhoudende steensoorten verloopt het verontreinigingsproces in grote lijnen als volgt: Verbrandingsgassen van verwarmingsinstallaties, industrie en verkeer, bevatten naast CO₂ ook grote hoeveelheden SO₂, HCl, enz. Deze stoffen reageren met water en vormen zouten en zuren. De meeste fossiele brandstoffen bevatten zwavel (zwarte stookolie 3-4 %, steenkool van 1,5 tot 2,3 %) dat bij verbranding oxydeert tot het agressieve zwavelzuur H₂SO₄. We krijgen de volgende reactie: SO₂ + 1/2O₂ + H₂O → H₂SO₄. Dit zwavelzuur reageert met het calciet uit de steen en vormt calciumsulfaat CaSO₄·2H₂O (gipssteen) : CaCO₃ + H₂SO₄ → CaSO₄·2H₂O + CO₂. Gipssteen is licht oplosbaar in water. Deze gipssteen vormt een poreuze harde korst op de kalksteen, die gemakkelijk vuil en roet uit de lucht opneemt en volledig zwart wordt. De zaak ligt echter anders voor wat de zandsteen betreft, waaruit het beeldhouwwerk in het boogveld en op het fronton gemaakt is. Hier is geen calciet voorhanden en vormt er zich ook geen gipskorst, maar het vuil dringt diep in de steen en is zeer moeilijk te verwijderen.
- (33) Ethyleen Diamine Tetra Azijnzuur (C₁₀H₁₆N₂O₈) is een van de werkende bestanddelen van deze pasta.
- (34) Tras is een hydraulische toeslag van fijn gemalen tufsteen.
- (35) Jansen Ad., *Het Onze-Lieve-Vrouwaltaar in de Sint-Pauluskerk te Antwerpen*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore*, 4, 1941, p. 137-145.

SUMMARY

THE RESTORATION OF "DE GROOTE MORTIER" HOUSE IN BRUGES

This house, originally dating from the 15th century, was thoroughly altered in the 19th century. In 1987-1988 the restoration, especially of the façade, caused quite some problems.

This "neo-gothicized" house had a contaminated and very polluted upper front. It proved impossible to clean it without seriously damaging the parament. One of the possibilities was the recutting and almost complete replacement of the lime-sandstone. This "hard" method wasn't opted for, though.

The "soft" restoration proved to be possible, when it was found that the façade showed traces of painting underneath the pollution. With the option of repainting in mind, the parament could be restored by means of partial replacements and restoring stone-paste. The result was patchy but the construction was sound. It was then painted over. This historically and budgetarily well-founded approach will also protect the vulnerable stone front from future pollution.

THE RESTORATION-RENOVATION OF THE MANAGEMENT BUILDING ASLK (savings bank), Beyaert-Chambon, Brussels.

After one hundred and fifty years of activity ASLK wanted to revalue an important part of its own cultural patrimony. The prestigious "Hotel", of the official savings bank was constructed in 1889-1893 by architect H. Beyaert, while his successor Alban Chambon doubled and extended the corner buildings and the tower in the war years (1910-1918) to become a prestigious management building.

Although well maintained and cleaned and restored in the fifties, a thorough restoration of the outside became necessary. As for the interior, the monumental entrance hall with vestibules and stair hall together with the imposing conference room with waiting room and parlour, created by architect-decorator Alban Chambon, were thoroughly restored.

From the very beginning of the restoration on it became clear that an intensive preserving approach of the façade of the management building imposed itself.

It was decided to opt for a non-aggressive cleaning and treating. As for the cleaning the gumming technique was chosen. After that followed impregnations with stone hardener, stone retouching and over-all treatment. The domed roof itself is completely composed of element made out of lead.

Cracks and light fissures in the richly worked ornaments due to lead fatigue were filled up and the whole then covered with a protective coating.

The interior consisting of the entrance hall, the second entrance hall, the staircase, the parlour and the big conference room were still in their original state but intensive use during more than seventy two years, infiltration, wear and tear and pollution had damaged this remarkable ensemble. Based on original sketches by Alban Chambon, made for leaded windows in several of his creations and inspired by the still existing unique glass in lead ensemble at the Hôtel Metropole in Brussels, a completely new project of integration for the -never installed- leaded windows of the stair hall was designed.

The velvet drapes at the conference hall windows, dating from 1947, were replaced by new ones in silk and cotton in conformity with the style of the interior and eventual indications in the Chambon papers.

A green cloth with yellow ochre motives -branches of the vine and horns of plenty- has been selected from an early twentieth century collection. As for the design a new concept has been created based on a draft by the Paris Decoration house "Maison Jansen...". Two monumental paintings in the staircase and the mantelpiece portrait have been competently repaired.

The decision to let restoration works be preceded by a thorough archives-historical and technical preliminary examination and to draft a rather detailed execution specification, proved of great importance for the making out of a reliable strictly respected restoration budget.

The management building, more in particular the corner building, defines some important urban perspectives, such as the Nieuwstraat-Wolvengracht crossing, the Leopoldstraat-Wolvengracht (Opera building "Munt...") and the Warmoesberg-Wolvengracht crossing. After this substantial cleaning the building takes again its valuable place within the urban scenery. The interior, used by the different management levels of the savings bank, is once more a dignified surrounding where all the different historical references, such as busts and painted portraits of honorary presidents, presidents and the founder himself are once more incorporated in a renewed harmonious entity.

THE RESTORATION OF THE MONUMENTAL DOORWAY AT THE CORNER OF VEEMARKT/ ZWARTZUSTERSSTRAAT, ANTWERP

After a long preparation-period and finding a sponsor who was willing to cover the costs of Bfr. 3.000.000,- the actual restoration started in 1987. The works were split up in three phases:

First phase: after a historical and archeological study the façade was cleaned and all statues were examined to track down traces of polychromy and structural decay. A photo-survey recorded each detail and every step of the way.

Second phase: after removing later additions to restore the original elements or to replace them by new ones in the original stone material; ruptures were glued; cementplastering, pointing and painting were replaced; a number of small repairs was executed; the level of the pavement was adapted and last of all the façade was cleaned for a second time.

Third phase: this included the preservation and restoration of the sculpture and the painting of the reconstructed statuary. For this purpose the statues were cleaned with water and soft brushes; the stone — which in many places was ground to powder — was consolidated with silicates, pointed with mortar and replastered. Later additions to the statuary were removed and replaced by newly modelled additions.

Where possible, anchorages were replaced by new ones in rust-less steel. The whole was consolidated with ethyl silicates. The original polychromy was reapplied, but with durable, more contemporary material, like mineral paint for the background, acryl paint for the prime and acryl lacquer for the sculptures.

BOVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST AKTIEF

DENYS

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen.

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 GENT (WONDELGEM)
Tel. 091/54 01 11 - Fax 091/26 77 71 - Telex 11 515 Denys B

RESTAURATIE VAN DE SINT-NIKLAASKERK TE GENT

N.V. VANDEKERCKHOVE

Herstelling monumenten en openbare werken

OOSTROZEBEKESTRAAT 54
tel. (051) 30 22 41

INGELMUNSTER 8770
fax. (051) 30 22 37

de rust en het evenwicht van mineralen

Dit is geen verhaal over bronwater. Wel een manifest over fundamentele principes van de restauratietechniek. Wij vatten dit in 5 puntjes samen:

- 1** De restauratiematerialen moeten zich kunnen aanpassen aan hun omgeving, zodanig dat de authenticiteit van het monument bewaard blijft.
- 2** Het materiaal moet zoutbestendig zijn en mag de zout- en vochttransporten niet belemmeren.
- 3** Het materiaal moet vrij van kunststoffen zijn en speciaal-cementgebonden.
- 4** Fysische eigenschappen van het restauratiemateriaal moeten aangepast worden aan de eigenschappen van het object.
- 5** Het restauratiemateriaal moet eenvoudig en kostenbesparend toe te passen zijn.

Om die vijf fundamentele principes te kunnen handhaven verkoopt en gebruikt Solar gemakkelijk verwerkbare, zuivere minerale restauratiemortels voor natuursteen, die meestal geen dure wapening vereisen, en zoutbestendige pleister- en injectiemortels van hoogwaardige kwaliteit.

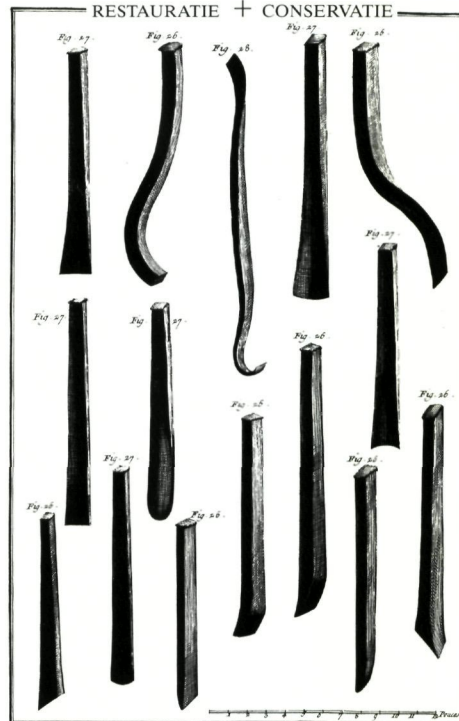
**SOLAR RESTAURATIETECHNOLOGIE
IN HARMONIE MET HET VERLEDEN**

Solar n.v.
Kleine Breedstraat 33, 9100 St.-Niklaas

voor meer informatie belt u: 03/776.91.62

SUPPORT – SURFACE RESTAURATIE + CONSERVATIE

*Materieel - Wetenschappelijk Onderzoek
Muurschildering - Stuc - Sculptuur - Polychromie*

Maatsch. zetel : Kortrijkse Steenweg 382, 9000 Gent (091) 23 87 03
Bedrijfszetel : Wapenstraat 12B, 2000 Antwerpen (03) 248 12 97

VENNOOTSCHAP VOOR DE CONSERVATIE
EN DE RESTAURATIE VAN KUNSTWERKEN

DIEPESTRAAT 18
3061 BERTEM (Leefdaal)
(02) 767 97 80

ERKENNING NR. 04 28 01

- Restauratie van schilderijen (namelijk : grote formaten)
- Doublering op vacuümtafel
- Behandeling van :
gepolychromeerde beelden en meubels
muurschilderingen
Oosters lakwerk
Conservatie van kunstwerken op papier en zijde
Terracotta's

REEDS MEER DAN 15 JAAR AKTIEF
IN SAMENWERKING
MET DE OFFICIELE INSTANTIES.

Reiniging van een schilderij

NATUURSTEEN

AVLAMINCK
NV

VAN AMSTELSTRAAT 63
2100 ANTWERPEN
TEL. (03) 325 03 83
TELEFAX (03) 325 68 66

GASSTRAAT 11 A
9100 LOKEREN
TELEX 32158 NAVLAM
TEL. (091) 48 12 17
TELEFAX (091) 48 96 61

*Patriciërs woning uit het jaar 1771 uit de Groeningestraat te Kortrijk.
Gerestaureerd en omgevormd tot woon- en kantoorruimtes van het O.C.M.W.
van Kortrijk.*

cottenier

ondernemingen pvba

bergstraat 42
8511 kortrijk-aalbeke
Tel. (056) 41 37 25 - 41 41 36
Fax. (056) 41 67 59

stelt volgende diensten
ter uwer beschikking :

1. ruwbouw en afwerking
2. timmer- en schrijnwerk
3. sleutel op de deur
4. industriebouw
5. utiliteitsbouw
6. residentiële bouw
7. restauraties
8. vernieuwbouw
9. winkel- en
interieurinrichting
10. gevelreiniging

STADSMEOUBILAIR

TownscapeTM
Products Limited

Gamma stadsmeubilair
in geperforeerd plaatijzer.

Trio-zit : 159 cm lang, 60,3 cm breed, 80,5 cm totale hoogte en zithoogte : 44,5 cm

Bank (L = 180 cm, Br = 40,8 cm, H = 44 cm)

Dubbelzijdige zitbank en ronde afvalhouder
met voet

Standaard zitbank

BALTIMORE

Gamma stadsmeubilair in gietijzer.
Tijdloze design.

Een nieuw zitelement in het Baltimore gamma
is de bank (zonder rug)

Zitbank en afvalhouder in gietijzer en hout

**LICENTIEHOUDER
&
INVOER**

n.v. AGREF
Tragelweg 4
B-9200 Wetteren
Tel. (091) 69 19 11 Fax (091) 69 07 04

Architectenbureau : Groep Planning Brugge

Restauratie van het Stadhuis van Knokke-Heist

**Aannemersbedrijf
N.V. WOUDENBERG**

Graaf Pierre de Broeylaan 21, 8200 Brugge
Tel. (050) 38 08 38 – Fax. (050) 38 81 79

De kwaliteit van een materie wordt slechts uitgedrukt door de creativiteit van diegenen die er het nuttig gebruik van inzien.

U kiest dit materiaal voor nieuwbouw, voor renovatiewerken en voor gebruik in stadsaanleg

De Blauwe Steen uit Henegouwen is natuurlijk bestendig tegen slechte weersomstandigheden, vriesvast, gemakkelijk te onderhouden en niet duur. En overal waar u een stevig en duurzaam materiaal wil zien, zal de Blauwe Steen ertoe bijdragen dat uw ontwerpen de tand des tijds doorstaan.

Diest - Arch. BONDROIT

Nog nooit werden er voor de Blauwe Steen uit Henegouwen zoveel toepassingen gevonden als in de architectuur van vandaag.

Aalst - Studiebureau B.B.L.

BLAUWE STEEN UIT HENEGOUWEN®

Een produkt van de NV. Carrières du Hainaut. Tel. 067/33.41.21